

PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE

Komparativni pregled obrazovnih politika, modela i prakse

Decembar, 2015.

TIM
ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE I
SMANJENJE SIROMAŠTVA

PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE
Komparativni pregled obrazovnih politika, modela i prakse

Izdavač:
Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva
Vlada Republike Srbije

Urednik:
Ivan Sekulović

Autorka:
Jasminka Čekić-Marković

Lektura:
Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva

Dizajn i priprema:
Dalibor Jovanović

VLADA
REPUBLIKE
SRBIJE

TIM
ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE I
SMANJENJE SIROMAŠTVA

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

**Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC**

PODRŠKA: Izrada publikacije omogućena je sredstvima Švajcarske agencije za razvoj i saradnju u okviru projekta „Podrška unapređenju procesa socijalnog uključivanja u Republici Srbiji.“

NAPOMENA: Ova publikacija ne predstavlja zvaničan stav Vlade Republike Srbije.
Svi pojmovi upotrebljeni u publikaciji u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

Sadržaj

Lista skraćenica.....	4
Uvod	5
1. Pregled zakonodavnog i strateškog okvira i načini integracije preduzetničkog učenja u zemljama EU	8
1.1. Načini integracije preduzetničkog učenja u zemljama EU.....	11
1.2. Praćenje i evaluacija	12
2. Preduzetničko učenje u regionu Zapadnog Balkana i Turske.....	15
2.1. Načini integracije preduzetničkog učenja u obrazovni sistem u zemljama Zapadnog Balkana i Turske.....	18
2.2. Sumarni pregled situacije u oblasti preduzetničkog obrazovanja u zemljama Zapadnog Balkana	22
3. Preduzetničko obrazovanje u Srbiji.....	25
3.1. Načini integracije preduzetničkog učenja u obrazovni sistem u Srbiji	30
3.1.1. Preduzetništvo kao poseban predmet.....	30
3.1.2. Preduzetničko učenje u partnerstvu škola i poslovnog sektora.....	31
3.1.3. Preduzetničko učenje kroz međupredmetni i integrisani pristup	32
3.2. Preduzetničko učenje, partnerske institucije i organizacije i njihova uloga	34
4. Procena efekata i uticaja različitih koncepcija preduzetničkog učenja u Srbiji	37
4.1. Evaluacija postojećih programa koji su za cilj imali uvođenje preduzetničkog obrazovanja	38
4.1.1. Evaluacija efekata i uticaja uvođenja preduzetništva kao posebnog predmeta	38
4.1.2. Evaluacija efekata i uticaja uvođenja preduzetničkog učenja kroz partnerstva škola i poslovnog sektora.....	48
4.1.3. Evaluacija efekata i uticaja uvođenja preduzetničkog učenja kroz međupredmetni i integrisani pristup.....	49
5. Zaključci i preporuke.....	51
5.1. Za i protiv – naučene lekcije.....	59
Izvori.....	65

Lista skraćenica

BIH	Bosna i Hercegovina
BIP	Business Innovation Programme
EU	Evropska unija
EOK	Evropski okvir kvalifikacija
ETF	Evropska fondacija za obuku (European Training Foundation)
GIZ	Nemačka organizacija za međunarodnu saradnju (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit)
ISCED	Međunarodni standard za klasifikaciju u obrazovanju (International Standard Classification of Education)
IPA	Instrument za prepristupnu pomoć (Instrument for Pre-accession Assistance)
JAS, JASerbia	Junior Achievement Serbia
JAW	Junior Achievement Worldwide
MSP	Mala i srednja preduzeća
MSPP	Mala i srednja preduzeća i preduzetništvo
NOK	Nacionalni okvir kvalifikacija
OECD	Organizacija za evropsku saradnju i razvoj (Organisation for European Cooperation and Development)
RS	Republika Srbija
SBA	Evropski akt (povelja) o malom preduzetništvu (Small Business Act)
SEECEL	Regionalni centar za razvoj preduzetničkih kompetencija za zemlje Jugoistočne Evrope (South East European Centre for Entrepreneurial Learning)
ZOSOV	Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije

Uvod

Osnovni cilj savremenih obrazovnih sistema je razvoj kompetentnih učenika i budućih građana, zaposlenih, stručnjaka i preduzetnika, a vizija društva zasnovanog na znanju je vizija društva kompetentnih ljudi čije su ideje, inovacije i znanje osnovni pokretač razvoja. Napredno društvo se temelji na preduzumljivim ljudima i preduzetničkoj aktivnosti. Ona je prisutna na globalnom nivou i može se videti svuda – i u zemljama u razvoju i u zemljama koje su industrijske super-sile. Sve veća automatizacija proizvodnje, nepredvidivost budućih zanimanja i kretanja u svetu rada, kao i promenljivost potreba za uslugama i proizvodima ukazuju na to da će oblast ljudske kreativnosti i inovativnosti biti jedan od glavnih stubova kompetitivnih privreda.

Ovakav kontekst života i rada u 21. veku zahteva drugačiji pristup obrazovanju i postepeno napuštanje principa prenošenja predmetno fragmentisanih znanja. Razvijanje kompetencija, odnosno osposobljavanje učenika da znanja stečena u školi koriste u složenim uslovima života i rada, postalo je osnovno polazište savremene nastave i učenja. Koncept celoživotnog učenja zajednički je imenitelj obrazovnih politika svih razvijenih zemalja sveta, Evropske unije i zemalja u pretpristupnom procesu, dok je preduzetništvo jedan od osnovnih oslonaca za ostvarivanje tog koncepta.

Preduzetništvo kao pojam ima širok opseg značenja. U svakodnevnom životu ono se smatra procesom započinjanja poslovanja; u ekonomiji neki autori preduzetništvo smatraju klasičnim menadžerstvom, drugi suštinu preduzetništva vide u sistematskom inoviranju i traganju za promenama, a treći, opet, vide osobu koja preuzima rizik i investira (Drucker, 1993). Pravna regulativa svuda u svetu opisuje preduzetnika kao fizičko lice koje započinje sopstveno poslovanje i upravlja njime. Mnoge definicije kao glavnu karakteristiku preduzetnika ističu sklonost ka promenama, inovativnost, kreativnost i spremnost na rizik – naglašava se da preduzetnik traži promene, odgovara na njih i koristi mogućnosti dok je inovacija alat preduzetnika jer efikasan preduzetnik mogućnosti pretvara u resurse (Drucker, 1964). Pod preduzetništvom se, takođe, podrazumeva i sposobnost pojedinca da ideje pretvori u akciju. Ovaj pojam podrazumeva kreativnost, inovativnost, preuzimanje inicijative i rizika, kao i sposobnost planiranja projekata i upravljanja projektima radi ostvarenja ciljeva. Te veštine mogu biti od koristi u svakodnevnom životu kod kuće i u društvu, dok kod zaposlenih podižu svest o kontekstu rada koji obavljaju i razvijaju spremnost da iskoriste prilike koje se ukazuju; takođe, one postavljaju temelj za društvene ili komercijalne aktivnosti preduzetnika.

Definicije preduzetnika i preduzetništva su brojne – ne postoji jedinstvena i opšte prihvaćena definicija, ali se svaka u određenoj meri odnosi na znanja i veštine vezane za poslovanje, proaktivnost i inovativnost. U tom smislu, za potrebe ovog dokumenta koji se bavi preduzetničkim učenjem, važno je ukazati na razliku između pojmova „preduzetnik“ i „delovati preduzetnički“, jer se u prvom slučaju radi o licu koje započinje samostalan posao, a u drugom o spoju znanja, veština i stavova ili sposobnosti za prepoznavanje potencijala u sebi i okruženju, stvaranju ideje i pokretanju aktivnosti radi ostvarenja zamisli u delo. U tom smislu, preduzetan može biti svako ko je zaposlen na bilo kom radnom mestu, neko ko traži zaposlenje, učenik, nastavnik, direktor škole, bilo koji pojedinac koji prepoznaje mogućnosti i upotrebljava ih sa svrhovitim ciljem. Preduzetno delovanje odnosi se na shvatanje preduzetništva u izvornom smislu izraza „preduzeti nešto“ i deo je individualnih sposobnosti koje se mogu razvijati obrazovanjem i iskustvom.

Ako prihvatimo teze da je preduzetništvo proces u okviru koga se ostvaruje transformacija znanja u praktične rezultate (Shane and Venkataraman, 2000, str. 217-226), da preduzetništvo čini osnovu razvoja intelektualnog kapitala (Zahra and Dess, 2001, str. 8-20) i da se preduzetnik ne rađa već stvara (Drucker, 1993), onda je jasno da je preduzetništvu (bez obzira na model ostvarivanja)

mesto i u obrazovnom sistemu. Stoga da bi se na efektivan i efikasan način realizovalo prethodno navedeno, neophodan je adekvatan sistem obrazovanja koji tretira pitanje preduzetništva na odgovarajući način.

Ako razmatranja o preduzetništvu suzimo na pojam **preduzetničko učenje**, onda je reč o procesu u kome oni koji uče, tj. učenici (ukoliko govorimo o preduzetničkom učenju u sistemu obrazovanja) stižu širok spektar kompetencija koje mogu da imaju i širu individualnu, društvenu i ekonomsku korist, jer stečene kompetencije mogu da se primene u svakom aspektu života i tokom čitavog života.

Ipak, i ovaj pojam zahteva dodatno specifikovanje. Naime, kao što je podvučena razlika između pojmova „preduzetnik“ i „delovati preduzetnički“, i pojam „preduzetničko učenje“ se prema istoj distinkciji može podeliti na **uže i šire preduzetničko učenje**. Prvi vid učenja obrazuje i osposobljava za preduzetničku poslovnu delatnost, a drugi za preduzetničko ponašanje, mišljenje, odnosno delovanje. U formalnom obrazovanju uže preduzetničko učenje je obuhvaćeno predmetom preduzetništvo, virtuelnim preduzećem ili preduzećem za vežbu, koji su reformom stručnog obrazovanja uvedeni kao poseban predmet, i obuhvata specifične ekonomske kompetencije i znanja. Šire preduzetničko učenje u formalnom obrazovanju razvija znanja, veštine i stavove preduzetništva kao načina mišljenja i delovanja. U ovom slučaju govorimo o razvoju preduzetničke ključne kompetencije iz perspektive svih predmeta. Preduzetnička kompetencija, odnosno kompetencija za inicijativnost i preduzetništvo, prepoznata je kao jedna od ključnih, opštih, transverzalnih kompetencija kako na nivou zemalja Evropske unije, tako i u regionu i Srbiji. Kao takva ona ne pripada ekskluzivno ekonomskom i stručnom području, ne izučava se kao oblast znanja ili predmet na određenom uzrastu, ona je deo celoživotnog učenja i u formalnom obrazovanju se razvija tokom celog školovanja, bez obzira na to da li će učenici birati samozapošljavanje ili druge karijerne opcije. Ključne kompetencije se često još nazivaju i *generičkim* – zato što su razvojnog karaktera, *opštini* – jer su široko primenljive, *transverzalnim* – jer predstavljaju sposobnosti koje se mogu prenositi na nove situacije, i, za školski kontekst *međupredmetnim* – jer se razvijaju u okviru i integraciji svih predmeta tokom školovanja, što ih čini zajedničkim imeniocem za sve nastavne planove i programe. To je koncept obrazovanja i obuke koji podržava preduzetnički način razmišljanja i zasniva se na usavršavanju pojedinaca, uključujući osnovne principe efikasnosti u svakodnevnom životu, bez posebnog fokusa na započinjanje biznisa, i koji vodi do preduzetničke pismenosti za društvo u celini (SEECCEL, 2011).

Znajući da je Republika Srbija poslednjih godina prepoznala važnost preduzetništva i na različite načine ga integrisala u strateški i zakonodavni okvir različitih sektora (npr. obrazovanje, ekonomija, omladina, itd.), ali i ostvarivala aktivnosti vezane za preduzetničko učenje, ovaj dokument ima za cilj da mapira i sistematizuje postojeće prakse preduzetničkog obrazovanja i pruži preporuke za njegov buduć razvoj u Srbiji. Namera je da se na osnovu prikazanih iskustava i dobijenih podataka iz prakse koji se nalaze u ovom dokumentu stekne uvid u dobre prakse, jake strane sistema i oblasti u kojima je potrebno dodatno unapređenje. Takođe, sažeti prikaz svega spomenutog treba da posluži donosiocima odluka kao osnova za razmatranje budućih pravaca preduzetničkog učenja i delovanja u odnosu na postavljene strateške ciljeve i u skladu sa smernicama i praksom zemalja EU. Dodatno, kako je namena ovog dokumenta da sistematizuje i pruži komparativni pregled svega onoga što reguliše i što utiče na ostvarivanje preduzetničkog učenja, njegova struktura je koncipirana tako da se kreće od opštijih do konkretnijih stvari, odnosno od najšireg okvira do onoga što se odnosi konkretno na Srbiju. Ista struktura se prati i u okviru poglavlja – prvo je prikazan zakonodavni i strateški okvir, a nakon toga slede primeri načina integracije preduzetničkog učenja, odnosno evaluacije primenjenih načina integracije u okviru kojih je vršena evaluacija.

Prvo poglavlje obuhvata pregled zakonske i strateške regulative u oblasti preduzetničkog obrazovanja u zemljama Evropske unije i načine integracije preduzetničkog učenja. Sledi poglavlje koje pruža prikaz preduzetničkog učenja u zemljama Zapadnog Balkana i Turske sa uvidom u modele integracije preduzetničkog učenja, nakon čega sledi poglavlje posvećeno situaciji u Republici Srbiji. Poglavlja tri i četiri, koja se odnose na Srbiju su najobimnija jer, osim pregleda istih aspekata kao i u prethodna dva, sadrže i sažet opis različitih institucija i partnerskih organizacija koje su uključene u preduzetničko učenje i procenu efekata i uticaja uvođenja različitih koncepcija preduzetničkog učenja. Spomenuta procena je sprovedena ukrštanjem podataka dobijenih primarnim istraživanjem i sistematizacijom podataka u postojećim evaluativnim studijama. Deo koji se odnosi na primarno istraživanje je, osim što je istraživanje ciljano sprovedeno zarad prikupljanja podataka za ovaj dokument, poglavlje u kome se po prvi put pruža uvid u efekte uvođenja preduzetništva kao predmeta u formalni sistem obrazovanja. Zajedno sa podacima iz postojećih studija ovaj deo omogućava uvid u različite modalitete uvođenja preduzetničkog obrazovanja u Srbiji u različitim školama i na različitim nivoima obrazovanja (osnovnim školama, srednjim stručnim školama, itd.) i procenjuje uticaj ostvarenog modela na učenike, nastavnike, školu, itd. Zaključci izvedeni na osnovu procene i iskustava drugih zemalja, zajedno sa sistematizovanim argumentima dobrih strana i slabosti određenog modela, kao i preporukama, nalaze se u poglavlju pet. Ono je koncipirano tako da su glavne oblasti koje su razmatrane podeljene podnaslovima gde se nakon glavnog zaključka daje i moguća preporuka. Značajno je napomenuti i to da svaka preporuka nije jedina moguća i konačna, već predstavlja početnu tačku za dalje razmišljanje. Prilikom promišljanja o preporukama vodilo se računa o trenutnom stanju u sistemu, odnosno težilo se preporukama koje su realne, finansijski moguće i ne zahtevaju dodatne ljudske resurse koje trenutni sistem obrazovanja u Srbiji ne može da omogući iz različitih razloga. Tamo gde je promena moguća, ali zahteva dugotrajna ulaganja i reformske korake koji bi vodili ka značajnijoj promeni sistema, preporuka je jasno označena kao preporuka koju bi trebalo razmotriti u budućnosti. Takođe, neke od preporuka su opšteg karaktera i ukazuju na oblast ili aspekt sistema u kome treba predvideti određene aktivnosti ili razmotriti promene zakonske regulative, ali su konkretne izmene ili modaliteti aktivnosti ostavljeni donosiocima odluka za dodatno razmatranje. Sve preporuke su u pisane kurzivom i nalaze se nakon zaključka.

1. Pregled zakonodavnog i strateškog okvira i načini integracije preduzetničkog učenja u zemljama EU

Izgradnja kulture preduzetništva i preduzetničkog duha u politikama EU u poslednjih deset godina ima rastući značaj. Put ka ostvarenju ovog cilja prepoznat je u obrazovanju i obuci mladih ljudi, što je i rezultiralo intenzivnim radom na politikama u ovoj oblasti.

Okvir za razvijanje celoživotnog preduzetničkog učenja na nivou EU postavljen je **Lisabonskom strategijom 2000. godine** kako bi EU postala najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija na svetu zasnovana na znanjima, sposobna za održiv ekonomski rast sa više kvalitetnih poslova i boljom društvenom kohezijom (Savet Evropske unije, 2000). U ovoj strategiji je potreba da evropska društva budu „preduzetnija“ posebno istaknuta. Lisabonsku strategiju pratili su dokumenti koji preciznije određuju smernice razvoja kako preduzetničkog obrazovanja, tako i obrazovanja u celosti.

Tako je 2001. godine usvojen izveštaj pod nazivom **Konkretni budući ciljevi sistema obrazovanja** (eng. The Concrete Future Objectives of Education Systems). U ovom dokumentu istaknuta je potreba da se stvori podržavajuće okruženje za započinjanje i razvijanje inovativnog biznisa, za šta se potrebne veštine stiču obrazovanjem i obučavanjem. Preduzetništvo podrazumeva širi pojam od poslovne aktivnosti, nešto što društvo u celini treba pozitivno da vrednuje i u šta treba da ulaže, a uloga obrazovanja je da afirmiše preduzetničke veštine i preduzetnički duh (Evropska komisija, 2001).

Zelena knjiga Evropske komisije za preduzetništvo u EU (2003) (eng. Green Paper on Entrepreneurship in Europe), usvojena i za region u pretpristupnoj fazi, definisala je da „obrazovanje i obuka treba da doprinesu podsticanju preduzetništva kroz negovanje pravog duha, svesti o karijernim mogućnostima preduzetnika i veština“.

Temelj razvoju preduzetničkog učenja u Evropskoj uniji (i zemljama u pretpristupnoj fazi) postavlja se kroz **Preporuke Evropskog parlamenta i Saveta o ključnim kompetencijama za celoživotno učenje** (2006) (eng. Recommendation of the European Parliament and of the Council on key competences for lifelong learning), u kojima se navodi da su ključne kompetencije, neophodne za lično ostvarenje i razvoj, socijalno uključivanje, aktivno građanstvo i zapošljavanje: 1) komunikacija na maternjem jeziku; 2) komuniciranje na stranim jezicima; 3) poznavanje matematike i osnovnih znanja iz prirodnih nauka i tehnologije; 4) poznavanje rada na računaru (digitalna kompetencija); 5) osposobljenost za učenje; 6) socijalne i građanske kompetencije; 7) **smisao za inicijativu i preduzetništvo**; 8) svest o kulturi i kulturno izražavanje. Konkretnije, kompetencija koja se odnosi na preduzetništvo se definiše kao „sposobnost pojedinca da pretoči ideje u dela“ (Evropski parlament i Savet Evropske unije, 2006). Kreativnost, inovativnost, preuzimanje rizika, uz sposobnost planiranja i upravljanja projektima kako bi se postigao određeni cilj – sve navedeno obuhvata ova kompetencija. Ona pojedincima omogućava da u svim aspektima života (i privatnom i poslovnom) postanu svesni konteksta, da umeju da prepoznaju priliku i da je iskoriste. Na nju se ujedno i nadovezuju konkretnije veštine i znanja potrebna svima koji osnivaju poslovnu ili socijalnu delatnost. U nju su ugrađene i etičke vrednosti i promocija dobrog upravljanja (SEECCEL, 2011).

Preduzetničko obrazovanje je nakon toga bilo predmet **Agende u Oslu** (eng. Oslo Agenda for Entrepreneurship Education in Europe), u kojoj su dati: okvir za dalji politički razvoj preduzetničkog učenja; preporuke za podršku obrazovnim ustanovama za integrisanje preduzetništva kao ključne kompetencije, podršku nastavnicima i trenerima, aktivnosti u školama i visokokobrazovnim

institucijama; preporuke za otvaranje škola ka „spoljnom svetu“ i stvaranje partnerstava; komunikacione aktivnosti (Evropska komisija, 2006a).

Važno je pomenuti i dva dokumenta koja su usledila: **Helsinško saopštenje** (2006) (eng. The Helsinki Communiqué on Enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training), koje je uvelo preduzetništvo u stručno obrazovanje i obuku (Evropska komisija, 2006b), dok je **Saopštenje iz Bordoa** iz 2008. godine (eng. The Bordeaux communiqué on enhanced European cooperation in vocational education and training) definisalo preduzetničko učenje kao sastavni deo stručnog obrazovanja i obuke, odnosno kao ključnu kompetenciju u srednjem stručnom obrazovanju i obuci (Evropska komisija, 2008a).

Godine 2008. Evropska komisija je usvojila **Evropski akt (povelju) o malim preduzećima** (eng. Small Business Act – SBA) kao novi strateški dokument u oblasti malih i srednjih preduzeća (MSP), koji se fokusira na razvoj sistema celoživotnog preduzetničkog učenja sa ključnom kompetencijom preduzetništva. On prepoznaje značajnu ulogu MSP u ekonomiji EU i zemljama članicama i po prvi put postavlja okvir za sveobuhvatnu politiku MSP. Ovaj dokument ima za cilj unapređenje pristupa preduzetništvu, utemeljenje principa „prvo male stvari“ (“think small first”) prilikom izrade politika u ovom području, a sve radi promocije MSP i podsticaja njihovom razvoju (Evropska komisija, 2008b). Republika Srbija je 2003. godine, kao i druge zemlje Zapadnog Balkana, potpisala Solunsku deklaraciju, čime je uzela učešće u primeni ovog dokumenta. U Srbiji je 2009. godine doneta odluka da se praćenje politike MSP nastavi po principima SBA.

Deo **Strategije za mlade Evropske unije** se odnosi na zapošljavanje i preduzetništvo mladih. U Evropskom okviru za saradnju nalazi se i prioritet „podrška mladim ljudima na polju zapošljavanja“, kasnije integrisan u strategiju *Evropa 2020*; on predviđa aktivnosti koje se, između ostalog, odnose na podršku preduzetništvu mladih ljudi putem ciljanog obrazovanja, pristupa fondovima, mentorstva, kao i na podršku mrežama i strukturama koje se bave pitanjima mladih i preduzetništva mladih (Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, 2012, str. 25).

I Strateški okvir za evropsku saradnju u oblasti obrazovanja i obuke (ET 2020) (eng. Strategic framework for European cooperation in education and training), donet godinu dana kasnije, prepoznaje važnost preduzetničkog obrazovanja. Jedan od četiri zajednička strateška cilja je unapređivanje kreativnosti i inovacija, uključujući preduzetništvo, na svim nivoima obrazovanja i obuke (Savet Evropske unije, 2009).

Strategija Evropa 2020 takođe prepoznaje preduzetničko obrazovanje, visoko ga pozicionira u sklopu nekoliko važnih inicijativa (Agenda za nove veštine i nova radna mesta: evropski doprinos punoj zaposlenosti, Mladi u pokretu i Unija inovacija) i naglašava potrebu da preduzetničko obrazovanje bude obuhvaćeno sistemom obrazovanja (Evropska komisija, 2010).

Dodatno, 2012. godine je usvojen izveštaj **Preispitivanje obrazovanja: Ulaganje u veštine za bolje socioekonomske ishode** (eng. Rethinking Education: Investing in skills for better socio-economic outcomes) u kom se pozivaju sve zemlje članice EU da mladim ljudima pruže bar jednu priliku za radno iskustvo u preduzetništvu tokom obaveznog obrazovanja (Evropska komisija, 2012).

Nastojanje da se razvoj preduzetničkog duha i kulture utemelji i razvija u zemljama EU potvrđeno je 2013. godine, kada je donet **Akcioni plan Preduzetništvo 2020** (eng. Entrepreneurship 2020 Action Plan). Akcioni plan predviđa da sve zemlje članice EU integrišu preduzetničku kompetenciju

u nastavne planove i programe svih nivoa obrazovanja - osnovnog, srednjeg, visokog i obrazovanja odraslih – do kraja 2015. godine. Pored toga, svakom učeniku je potrebno obezbediti u sklopu obaveznog obrazovanja najmanje jednu priliku da stekne preduzetničko iskustvo, što se može ostvariti na različiti načine: kroz vođenje učeničkog preduzeća ili zaduživanjem učenika da upravljaju određenim projektom (Evropska komisija, 2013).

Pored strateških dokumenata donetih na nivou EU, većina zemalja članica usvojila je nacionalne strategije o preduzetničkom obrazovanju i/ili preduzetničko obrazovanje uvela u neki od obrazovnih nivoa u svom sistemu, i može se reći da ove politike postoje i razvijaju se u gotovo svim evropskim zemljama.

Izveštaj Evropske komisije o preduzetničkom obrazovanju u školama u Evropi, nacionalnim strategijama, nastavnim planovima i ishodima učenja pokazao je da postoje tri strateška pristupa kada se govori o preduzetničkom obrazovanju na nivou EU – prvi, koji predviđa strategije i akcione planove koji se fokusiraju isključivo na integraciju preduzetničkog učenja; drugi, koji predviđa šire obrazovne ili ekonomske strategije koje sadrže ciljeve za preduzetničko obrazovanje; treći, koji se odnosi na pojedinačne ili sinergijske inicijative za preduzetničko učenje (Evropska komisija, 2012). Zemlje koje imaju specifične strategije za preduzetničko obrazovanje su uglavnom zemlje severne Evrope: Norveška, Švedska, Danska, Estonija.

U velikoj većini ostalih zemalja ciljevi koji se odnose na preduzetničko obrazovanje često se nalaze u sklopu drugih strategija, kao što su strategija za celoživotno učenje, obrazovanje uopšte ili strategija za mlade (koje obično primenjuju koncept ključnih kompetencija), kao i strategije za ekonomski rast. Ove zemlje su, u skladu sa Preporukom Evropskog parlamenta i Saveta o ključnim kompetencijama, usvojile nacionalne strategije za celoživotno učenje koje uključuju i ciljeve koji se odnose na preduzetničko obrazovanje (Bugarska, Češka, Mađarska, Austrija, Poljska i Turska). Zemlje u kojima je koncept ključnih kompetencija podržan kroz strategije kao što su strategija razvoja obrazovanja i strategija za mlade su Bugarska, Grčka i Finska. Preduzetničko obrazovanje je izdvojeno kao tema ekonomske strategije u Sloveniji i Slovačkoj.

U 2011. godini u 31 zemlji Evrope sprovedeno je EURYDICE istraživanje o statusu preduzetničkog obrazovanja u osnovnom i srednjem obrazovanju, u strateškim dokumentima, akcionim planovima, inicijativama i reformama. Istraživanje je pokazalo da velika većina evropskih zemalja ima preduzetničko učenje u svojim strategijama i inicijativama – što jasno ukazuje na prepoznavanje važnosti preduzetništva u Evropi (Evropska komisija, 2012).

Gotovo polovina zemalja je integrisala ciljeve vezane za promociju preduzetništva u šire strategije, dok su neke zemlje izradile i posebne strategije koje se odnose samo na preduzetničko obrazovanje. Takođe, ovo istraživanje je pokazalo da dve trećine evropskih zemalja eksplicitno prepoznaje preduzetništvo u ključnim strateškim dokumentima koji se odnose na osnovno obrazovanje (Evropska komisija, 2012).

U maju 2015. godine osnovana je **evropska mreža stručnjaka za unapređenje razvoja učenja za preduzetništvo** (eng. European Entrepreneurship Education NETwork EE-HUB.EU)¹. Ova nova trogodišnja EU inicijativa ima za cilj promociju učenja za preduzetništvo i izradu smernica koje se mogu implementirati kroz nacionalne obrazovne sisteme. EE-HUB.EU će omogućiti razmenu informacija i iskustava, kao i poboljšanje i stvaranje sinergija između brojnih inicijativa iz ove oblasti. Takođe, još jedan od instrumenata Evropske unije koji podržava i omogućava lakše usaglašavanje zakonodavstva među državama članicama (najpre u oblastima socijalne politike i politike

¹ <http://www.ee-hub.eu>

zapošljavanja, da bi se kasnije proširio i na druge oblasti) je **Otvoreni metod koordinacije** (Open method of coordination). Ovaj instrument je uspostavljen 2000. godine usvajanjem Lisabonske strategije; uz pomoć ovog instrumenta države članice razmenjuju iskustva i primere dobre prakse iz određene oblasti i imaju mogućnost da u skladu sa svojim potrebama i specifičnostima dalje razvijaju obrazovne politike. Jedna od tematskih grupa u okviru Otvorenog metoda koordinacije je i grupa koja se bavi transverzalnim veštinama sa posebnim akcentom na preduzetništvo i korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija. (O učešću Srbije u Otvorenom metodu koordinacije biće više reči u okviru poglavlja 3).

1.1. Načini integracije preduzetničkog učenja u zemljama EU

Kao što je već navedeno, prema rezultatima međunarodnih istraživanja sve evropske i visokorazvijene zemlje izveštavaju o značaju razvoja ključnih kompetencija i preduzetničkog učenja i spominju ih u svojim obrazovnim politikama, strategijama, propisima ili inicijativama (Evropska komisija, 2012).

Pregledom prakse integracije preduzetničkog učenja u sisteme obrazovanja može se zaključiti da sve zemlje EU na neki način nastoje da integrišu preduzetništvo u nastavne procese.

Dve trećine evropskih zemalja eksplicitno primenjuju preduzetničko učenje na *nivou osnovnog obrazovanja*, u kojem dominira transverzalni, horizontalni i međupredmetni pristup zasnovan na ishodima učenja. U osnovnim školama međupredmetni pristup je dominantan; preduzetništvo se u najvećem broju slučajeva ne predaje kao odvojen predmet. Tako je preduzetničko učenje kao međupredmetni pristup integrisano u nastavu u Švedskoj, Norveškoj, Islandu, Škotskoj, Bugarskoj, Francuskoj, Španiji, Mađarskoj, Kipru, Estoniji; kao poseban obavezni predmet ili integrisano u druge obavezne predmete u Velsu, Severnoj Irskoj, Austriji, Poljskoj i Litvaniji; kao poseban izborni predmet ili je integrisano kao tema u druge izborne predmete u Engleskoj.

Što se tiče *srednjoškolskog nivoa*, integrisani i međupredmetni pristup je široko rasprostranjen (u oko dve trećine zemalja), iako je integrisani pristup (teme koje se odnose na preduzetništvo integrisane u različite predmete) blago dominantniji u odnosu na međupredmetni pristup. U nekoliko zemalja preduzetništvo postoji kao odvojen predmet; u tim slučajevima preduzetničko učenje je obuhvaćeno raznoliko: kao obavezan poseban predmet, kao jedan od izbornih predmeta ili kao deo ekonomske grupe predmeta. Bilo da su obavezni ili izborni, predmeti koji se tiču preduzetništva pripadaju oblasti društvenih nauka, ekonomije, poslovnih studija ili karijernog vođenja. Tako je, na primer, u Litvaniji i Rumuniji preduzetničko učenje zaseban obavezan predmet; u Bugarskoj je ono obavezno za učenike koji se školuju za tehnološke profile, dok je u Danskoj i Španiji preduzetništvo izborni predmet.

U višem srednjem obrazovanju (ISCED 3 - završna faza srednjoškolskog obrazovanja) međupredmetni pristup je takođe rasprostranjen, ali se u značajnom broju zemalja koristi integrisani pristup, kao i mogućnost izbornih predmeta. U poređenju sa nižim srednjim obrazovanjem (ISCED 2 – početna faza srednjoškolskog obrazovanja), više je zemalja koje nude preduzetništvo kao izborni predmet. U višem srednjem obrazovanju preduzetništvo se takođe nalazi u grupi društvenih nauka, a u poređenju sa nižim srednjim obrazovanjem više zemalja ga smešta u oblasti ekonomije, poslovnih studija i karijernog vođenja.

Mnoge evropske zemlje definišu specifične ishode učenja za preduzetničko obrazovanje kroz kompetencije. U osnovnom obrazovanju polovina zemalja je odredila ishode učenja i oni se uglavnom odnose na stavove vezane za preduzetništvo, kao i transverzalne preduzetničke stavove. Nijedna zemlja se ne bavi praktičnim preduzetničkim veštinama na osnovnoškolskom nivou.

U srednjem obrazovanju, većina zemalja je definisala ishode učenja za preduzetničko obrazovanje. U nekim zemljama su obuhvaćene sve tri dimenzije: stavovi, znanja i veštine, ali su u najvećem broju obuhvaćene uglavnom dve. Međutim, nijedna zemlja nije ishode učenja povezala samo sa preduzetničkim veštinama. Podaci ukazuju na to da u zemljama gde su praktične preduzetničke veštine definisane u višem srednjem obrazovanju, druge dve dimenzije se vezuju za znanje iz oblasti biznisa i uglavnom uvode na istom nivou obrazovanja (Evropska komisija, 2012).

1.2. Praćenje i evaluacija

Politika EU se u svim oblastima zasniva na opštim preporukama i zajedničkom strateškom okviru, ali su nacionalno zakonodavstvo, konkretizacija i praktični aranžmani ostvarivanja preporučenih mera ostavljeni zemljama članicama. Tako ne postoji jedinstven i ujednačen sistem za praćenje i evaluaciju preduzetničkog učenja u svim zemljama, ali postoji definisan okvir indikatora za njegovo praćenje koji treba da bude osnova za procenu aktuelnog stanja u preduzetničkom učenju širom Evrope. Postojanje okvira i mogućnost prikupljanja uporedivih podataka omogućuje poređenje između država članica, kao i učenje jednih od drugih. Stoga je Evropska komisija u decembru 2012. godine oformila Grupu za razvoj indikatora za preduzetničko učenje i kompetencije; ona je sačinila izveštaj koji sadrži:

1. Prioritetne indikatore za praćenje preduzetničkog učenja i kompetencija na nivou EU, nastale na osnovu međunarodnih podataka, uključujući i identifikovane oblasti u kojima nedostaju podaci, što predstavlja prostor za poboljšanje i unapređenje podataka.

2. Studije slučaja praćenja i evaluacije preduzetničkog obrazovanja, učenja i ishoda na nivou država članica. Ove studije slučaja sadrže zaključke i preporuke u vezi sa razvojem i/ili sprovođenjem evaluacije i okvirom praćenja preduzetničkog obrazovanja.

U ovom izveštaju identifikovani su izvori koji se mogu koristiti kao podrška indikatorima za praćenje preduzetničkog obrazovanja na nivou EU u koje spadaju:

✓ Postojeći izvori: Izveštaji: *Eurydice Q&A on Entrepreneurship Education at School in Europe*; *Flash Eurobarometer*; *Global Entrepreneurship Monitor (GEM): Annual Population Survey*; *Global Entrepreneurship Monitor (GEM): Special Topic, 2008*.

✓ Mogući dodatni izvori: *OECD Teaching and Learning International Survey (TALIS)*; *OECD Programme for International Student Assessment (PISA)*.

Nedostajući podaci i izazovi za praćenje se odnose na:

- Nepokrivenost svih aktivnosti preduzetničkog obrazovanja – na svim obrazovnim nivoima i svim okruženjima za učenje;
- Nemogućnost da se izvesti o jednom pojedincu ili kohorti pojedinaca kroz model progresije u preduzetničkom obrazovanju, npr. od obrazovanja kroz ishode učenja do preduzetničke aktivnosti;

- Oslanjanje procene ishoda učenja na samoprocenu, što je ključna slabost;
- Nepostojanje čvrstog indikatora za merenje uticaja preduzetničkog učenja na nivou cele populacije (iako postoji na nivou projekta).

Izveštaj definiše glavni indikator i podindikatore za praćenje, a predložena metodologija se zasniva na malom setu indikatora – obično glavnog kvantitativnog indikatora (sa malim brojem podgrupa) i nekoliko pridruženih kvantitativnih i kvalitativnih podindikatora za dalje rasvetljavanje ispitivanog fenomena. Idealno bi bilo kada bi se glavni indikator za kompetencije preduzetničkog učenja zasnivao na direktnoj proceni ishoda učenja. Ipak, indikatori koji su dostupni u ovom trenutku su pre samoreferišući nego što su direktna procena ishoda učenja.

Glavni indikator je procenat populacije između 18 i 29 godina koji je učestvovao u praktičnoj preduzetničkoj aktivnosti (definisana kao pretvaranje ideja u akciju i/ili razvijanje sopstvenog projekta da bi se postigao cilj) koja je deo njihovog primarnog/sekundarnog/tercijalnog obrazovanja. Indikator je razložen na: pol, nivo obrazovanja preduzetničke aktivnosti (po ISCED klasifikaciji iz 2011. na nivoe 1-3 i 4-8); izvor podataka je novi istraživački modul koji se nadovezuje na postojeću istraživačku aktivnost (rezultati očekivani 2015. godine).

Kvalitativni podindikator su:

- Specifična nacionalna/regionalna strategija za sprovođenje preduzetničkog učenja u opštem obrazovanju i/ili ciljevi koji se odnose na preduzetničko obrazovanje kao deo šire obrazovne strategije (izvor podataka: Eurydice analiza preduzetničkog obrazovanja u Evropi 2014/2015).
- Ishodi učenja (stavovi, veštine, znanja) koji se odnose na preduzetničko učenje su eksplicitno navedeni u nacionalnim (regionalnim) planovima i programima (izvor podataka: Eurydice analiza preduzetničkog obrazovanja u Evropi 2014/2015).
- Politika i/ili okvir za preduzetničko učenje (izvor podataka: Eurydice analiza preduzetničkog obrazovanja u Evropi 2014/2015).

Kvantitativni podindikator su:

- Procenat populacije između 18 i 29 godina koji je učestvovao u praktičnoj preduzetničkoj aktivnosti (definisana kao pretvaranje ideja u akciju i/ili razvijanje sopstvenog projekta da bi se postigao cilj) **izvan** svog primarnog/sekundarnog/tercijalnog obrazovanja (izvor podataka: novi istraživački modul koji se nadovezuje na postojeću međunarodnu istraživačku aktivnost – rezultati očekivani 2015. godine).
- Obuke nastavnika za PO (definicija indikatora će se napraviti u zavisnosti od podataka) (izvor podataka: biće istražen ako se može uključiti u TALIS 2018. godine).
- Procenat petnaestogodišnjaka ispod srednjeg nivoa znanja saradničkog rešavanja problema (izvor podataka: OECD PISA procena saradničkog rešavanja problema 2015. godine).
- Dobit od preduzetničkog učenja o preduzetničkim aktivnostima u populaciji između 18 i 29 godina u poslednjih dvanaest meseci (izvor podataka: istraživački modul koji se nadovezuje na postojeću istraživačku aktivnost - rezultati očekivani 2015. godine).

Postizanje ovih indikatora zahteva:

- razvoj novih indikatora o aktivnostima preduzetničkog učenja i dobiti iz preduzetničkog učenja pomoću podataka koji su prikupljeni kroz istraživački modul za uključivanje u postojeća međunarodna istraživanja;
- razvoj indikatora o saradničkom rešavanju problema pomoću OECD PISA 2015;
- proširivanje opsega kvalitativnih indikatora za strateške informacije u Eurydice 2012, koji će biti ponovljen 2014/15. godine;
- razvoj novog indikatora za profesionalno usavršavanje nastavnika – razvoj diskusije sa OECD TALIS-om o mogućem ubacivanju pitanja za nastavnike preduzetničkog obrazovanja u istraživanje 2018. godine.

Trenutno ne postoji adekvatan glavni indikator koji se zasniva na ishodima učenja preduzetničkog obrazovanja. Da bi se rešilo ovo pitanje, OECD bi mogao da se nadoveže na postojeće PISA aktivnosti i postigne procenu i merenje širine kompetencije i ishoda učenja preduzetničkog obrazovanja.

2. Preduzetničko učenje u regionu Zapadnog Balkana i Turske

U svim zemljama Zapadnog Balkana započeto je sprovođenje reforme u skladu sa Preporukom Evropskog parlamenta, Saveta o ključnim kompetencijama za celoživotno učenje i Akcionim planom „Preduzetništvo 2020“, koji poziva sve zemlje da preduzetništvo kao ključnu kompetenciju ugrade u sve nivoe obrazovanja. Tako se u zemljama u okruženju preduzetništvo uvodi kroz module (koji sadrže sve elemente preduzetničkih znanja i veština) u kurikulume osnovnih i srednjih škola, kako bi se i one brzo i uspešno prilagodile okolnostima koje se stalno menjaju, pre svega na tržištu i u razvoju tehnologija.

Posmatrano po zemljama, situacija je sledeća:

U **Albaniji** je započeta tranzicija ka kurikulumu orijentisanom ka kompetencijama, čime se albanske škole približavaju školama u razvijenijim delovima Evrope. Preduzetničko obrazovanje u Albaniji nastoji da pruži učenicima znanje, veštine i motivaciju za podsticaj preduzetničkih uspeha u različitim uslovima. Različiti oblici preduzetničkog obrazovanja se nude na svim nivoima obrazovanja – osnovnom, srednjem i visokom (Kume i saradnici, 2013). Iako Strategija preduzetničkog učenja ne postoji, njena izrada i usvajanje predviđeni su kao aktivnost u okviru Strategije za zapošljavanje i obuku usvojene 2014. godine za period 2014–2020, koja kao jedan od prioriteta navodi kontinuiranu promociju preduzetničkog učenja i preduzetništva kao ključne kompetencije u cilju jačanja veze između tržišta rada i obrazovanja. Na sistemskom nivou je zabeležena saradnja između Ministarstva prosvete i Ministarstva ekonomskog razvoja, trgovine i preduzetništva na izradi strategije za preduzetničko obrazovanje. Godine 2011. potpisan je Memorandum o saradnji u oblasti preduzetničkog učenja između Ministarstva ekonomije, trgovine i energetike, Ministarstva obrazovanja i nauke i Ministarstva rada, socijalnih pitanja i jednakih mogućnosti sa ciljem kreiranja obrazovnog sistema koji podstiče samozapošljavanje i preduzetništvo.

U **Bosni i Hercegovini** postoji 12 odgovornih vlasti za obrazovanje (ministarstava) kojima na nivou cele Bosne i Hercegovine koordinira Ministarstvo civilnih poslova. U skladu sa ključnim evropskim reformama započela je i reforma obrazovanja u BiH na svim nivoima obrazovanja, kako bi se sistem u potpunosti uskladio sa sistemima obrazovanja u EU. Ovo se odnosi i na politike koje regulišu preduzetničko obrazovanje. Ono je u Bosni i Hercegovini uvedeno 2012. godine kada je usvojena **Strategija učenja o preduzetništvu u obrazovnim sistemima u BiH** za period 2012–2015. godine sa akcionim planom, pripremljena u okviru projekta IPA 2007 – Preduzetničko učenje u obrazovnim sistemima. Principi Strategije zasnovani su na dva principa Evropske povelje o malom preduzetništvu: stvaranju okruženja u kojem preduzetništvo i porodične firme mogu napredovati i u kojem se preduzetništvo nagrađuje, i promocija osnaživanja kompetencija i svih oblika inovacija. Šest je ključnih prioriteta Strategije: (1) uspostavljanje partnerstva za učenje o preduzetništvu na državnom nivou i promocija osnivanja partnerstava na svim nivoima, (2) podizanje svesti o učenju o preduzetništvu na svim nivoima, (3) promocija učenja o preduzetništvu u osnovnom i srednjem obrazovanju uključujući i srednje stručne škole (formalne obrazovne sisteme), (4) promocija preduzetničkog učenja u visokom obrazovanju, (5) promocija preduzetničkog učenja u neformalnom obrazovanju (obrazovanje odraslih i razvijanje kompetencija u okviru obuke na radnom mestu i (6) izgradnja kapaciteta za implementaciju strategije, praćenje i evaluaciju.

Razvoj preduzetničkog učenja u **Crnoj Gori** započeo je pre petnaest godina, kada je na svim nivoima obrazovanja otpočelo uvođenje različitih aktivnosti koje su inicirali donatori, pre svega usmerenih na sticanje ekonomske i preduzetničke pismenosti. Od 2006. godine crnogorski sistem se

prilagođava konceptu ključnih kompetencija za celoživotno učenje, što se odnosi i na preduzetništvo, te se ove aktivnosti prilagođavaju nivou i vrsti obrazovanja i široj definiciji preduzetničkog učenja. Razvoj preduzetničkog učenja je formalizovan u **Strategiji celoživotnog preduzetničkog učenja „Od ideje prema akciji“** za period 2008–2013. koja je, sa akcionim planom, usvojena 2008. godine, čime je Crna Gora postala regionalni lider u ovoj oblasti. Cilj ovog dokumenta bio je razvoj preduzetničkog duha kroz promovisanje preduzetničkog načina razmišljanja u društvu na sistemski način i uz efektivne akcije. Dodatno, 2014. godine je doneta **Strategija za celoživotno preduzetničko učenje** za period 2015–2019. (Ministarstvo ekonomije i Ministarstvo prosvete Crne Gore, 2014), kao i prateći akcioni planovi. Opšti cilj Strategije je „razvoj preduzetničkog duha kroz ubrzano ostvarivanje napretka u promovisanju preduzetničkog načina razmišljanja u društvu na sistemski način i uz efektivne akcije“ (Ministarstvo ekonomije i Ministarstvo prosvete Crne Gore, 2014, str. 4). Ključni prioriteti određeni Strategijom su: (1) osnaživanje preduzetničke pismenosti kao sastavnog dela formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja i životne filozofije za sve građane, (2) uvođenje preduzetništva kao ključne kompetencije na svim nivoima obrazovanja, (3) uvođenje, razvijanje i realizacija koncepta preduzetničkog učenja na predškolskom nivou u cilju kreiranja osnove za „nadogradnju učenja“, (4) kontinuirano pružanje usluga potencijalnim/postojećim preduzetnicima za otpočinjanje, upravljanje i rast preduzeća, (5) puna priprema nastavnika i predavača za razvoj preduzetničke kompetencije na svim nivoima obrazovanja i izrada strategija obrazovnih ustanova kako bi one same postale preduzetnije u načinu na koji realizuju obrazovni proces i (6) razvoj efikasnog okvira za programe politike, uz partnerstva između privrede i vaspitno-obrazovnih ustanova koja kontinuirano rade na poboljšanju u odnosu na jasno definisane ciljane indikatore i razmenjuju i distribuiraju primere dobre prakse kako u domaćim, tako i u međunarodnim okvirima.

Još je 2007. godine Ministarstvo ekonomije, rada i preduzetništva iniciralo razvoj održive saradnje između zemalja Jugoistočne Evrope u cilju razvoja celoživotnog preduzetničkog obrazovanja i osnivanje Regionalnog centra za razvoj preduzetničkih kompetencija za zemlje Jugoistočne Evrope (SEECEL) sa sedištem u **Hrvatskoj**, što nedvosmisleno ukazuje na činjenicu da je u Hrvatskoj prepoznata važnost implementacije preduzetničke kompetencije. Vrlo značajan iskorak u preduzetničkom obrazovanju u Hrvatskoj bilo je donošenje **Strategije za preduzetničko učenje 2010–2014.** sa glavnim ciljevima: 1) senzibilisati javnost o preduzetništvu i razviti pozitivan stav prema celoživotnom učenju za preduzetništvo i 2) uvesti učenje i osposobljavanje za preduzetništvo kao ključne kompetencije u sve oblike, vrste i nivoe formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja i učenja. Osim toga, **Nacionalnim okvirnim kurikulumom za predškolsko vaspitanje i obrazovanje i opšte obavezno i srednje obrazovanje (2010)** dat je formalan okvir vrtićima, osnovnim i srednjim školama za uključivanje preduzetničkog učenja kao međupredmetne teme u postojeće nastavne planove i programe. U opisu preduzetništva kao međupredmetne teme naveden je osnovni cilj razvoja preduzetničke kompetencije učenika kroz razvoj osobina ličnosti, znanja, veština, sposobnosti i stavova potrebnih za delovanje pojedinca kao uspešnog preduzetnika. Takođe, ovim je stvoren i okvir za uvođenje novih nastavnih predmeta i sadržaja, kao i za afirmaciju postojećih rešenja.

Kosovo je poslednjih godina izradilo i usvojilo niz dokumenata koji se odnose na preduzetničko učenje. Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća Kosova*, usvojena 2011. godine za period 2012–2016, kao jednu od slabosti sektora malih i srednjih preduzeća navodi neadekvatno učenje za preduzetništvo u obrazovnom sistemu, a kao jedan od svojih ciljeva postavlja promociju saradnje između škola i poslovne zajednice i postavljanje preduzetništva u fokus nastavnih planova

* Ovaj naziv ne prejudicira status Kosova i u skladu je sa Rezolucijom 1244 i odlukom Međunarodnog suda pravde o kosovskoj deklaraciji o nezavisnosti.

i programa svih nivoa obrazovanja. To podrazumeva promenu stavova prema preduzetništvu i unapređenje preduzetničkih kompetencija kroz opšte i stručno obrazovanje. Pored toga, doneta je i **Strategija za preduzetničko obrazovanje i obuku „Uoči prilike i realizuj ih“** (Ministarstvo trgovine i industrije, Ministarstvo rada i socijalne zaštite, Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, 2011), a razvijeni su i Standardi za preduzetničko obrazovanje i obuku u skladu sa međunarodnim kriterijumima. Ovi standardi obezbeđuju okvir pomoću kojeg će se stečene i nove kvalifikacije u preduzetništvu priznavati u skladu sa Nacionalnim okvirom kvalifikacija Kosova*.

U **Makedoniji** je 2009. godine između Ministarstva privrede i Ministarstva prosvete potpisana Deklaracija za promociju preduzetničkog učenja na svim nivoima obrazovanja i promociju okruženja povoljnog za preduzetništvo i samozapošljavanje. Iako postoji veliki broj strateških dokumenata koja se bave preduzetničkim učenjem kao npr. Akcioni plan za zapošljavanje mladih za period 2012–2015, Nacionalna strategija za razvoj obrazovanja za period 2005–2015, Strategija za stručno obrazovanje i obuku 2013–2020 kao i mnogi drugi, tek je u novembru 2014. godine usvojena prva **Strategija preduzetničkog učenja** za period 2014–2020. Kao kratkoročni prioriteti (do 2016.) u Strategiji se navode: 1) integracija ishoda učenja preduzetništva kao ključne kompetencije u nastavne programe na svim nivoima obrazovanja i 2) razvijanje svesti svih građana o značaju i važnosti preduzetničkog učenja. Akcionim planom za Strategiju alocirana su određena sredstva za unapređenje partnerstava u preduzetničkom učenju (OECD, 2015).

Turska je politiku koja se odnosi na preduzetničko učenje postavila u širi okvir strategije za celoživotno učenje sa namenskim budžetskim sistemom. U tako širokom okviru preduzetničko učenje ima veću šansu da bude „ugrađeno“ u širi obrazovni razvoj (OECD, 2012). Turska je usvojila Strategiju i akcioni plan za mala i srednja preduzeća koji su pripremljeni u skladu sa Sporazumom o pristupanju EU, tj. deo koji se odnosi na mala i srednja preduzeća i višegodišnji Program za preduzeća, koji promovišu unapređenje poslovnog okruženja.

Razvoju preduzetničkog obrazovanja poseban doprinos pruža *Regionalni centar za razvoj preduzetničkih kompetencija za zemlje Jugoistočne Evrope* (eng. South East European Centre for Entrepreneurial Learning – SEECEL)², koji nastoji da uvede preduzetništvo kao ključnu kompetenciju u nacionalne obrazovne programe i pruža veliku podršku obrazovnim sistemima zemalja Zapadnog Balkana u domenu prilagođavanja kurikuluma, obrazovanja nastavnika i školskog rukovođenja.

SEECEL, osnovan 2009. godine, aktivan je u osam zemalja: Albaniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Makedoniji, Kosovu*, Srbiji i Turskoj. Njegova misija je da promoviše uključivanje preduzetničkog učenja i preduzetničke pismenosti u ovim zemljama. SEECEL ima za cilj umrežavanje i razmenu iskustava i dobrih praksi između zemalja Jugoistočne Evrope. SEECEL je napravio prvi set ishoda za preduzetničko učenje na međunarodnom nivou ISCED³ 1, ISCED 2, ISCED 3, ISCED 5/6. Četiri ključna pitanja kojima se SEECEL bavi su: (1) razvijanje preduzetničke kompetencije za ISCED 2 nivo, (2) promocija preduzetništva na ISCED 5/6 nivou u okviru neposlovnih disciplina, (3) analiza potreba za obukom nastavnika iz ugla poslodavaca i (4) diseminacija i promocija primera dobre prakse.

Strategija 2020 Jugoistočne Evrope (JIE 2020)– Radna mesta i prosperitet u evropskoj perspektivi, usvojena 2013. godine od strane ministara ekonomije iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Hrvatske, Kosova*, Crne Gore, Rumunije, Srbije i Makedonije, stavlja fokus na jačanje

² <http://www.seecel.hr/home-5026>

³ Međunarodni standard za klasifikacija obrazovanja - <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-standard-classification-of-education.aspx>

veza između tržišta rada i sveta obrazovanja kroz razvoj i unapređenje preduzetničkog učenja u regionu. Cilj strategije JIE 2020 je poboljšanje uslova života u regionu i vraćanje konkurentnosti i razvoja u središte pažnje, pri čemu se blisko prate vizije strategije *Evropa 2020*.

2.1. Načini integracije preduzetničkog učenja u obrazovni sistem u zemljama Zapadnog Balkana i Turske

Posljednjih godina institucije u **Albaniji** su nastojale da promovišu preduzetničko obrazovanje kod mladih. Promocija YES seminara (Youth Entrepreneur Seminars), kroz koje se mladi uče preduzetničkim veštinama, finansijama i poslovnoj etici, imala je pozitivan uticaj na buduće preduzetnike. Od školske 2010/11. planovi i programi na nivou srednjeg obrazovanja su obogaćeni sa dva nova predmeta – „Životne veštine“ u 10. i „Karijerno obrazovanje“ u 11. razredu.

Takođe, preduzetničko učenje i upravljanje karijerom predstavljaju obavezan predmet za sve učenike osnovnih škola.

Albanska Nacionalna agencija za stručno obrazovanje i obuku uvela je preduzetničko obrazovanje kao poseban obavezan predmet u nastavni plan i program stručnog obrazovanja, uz napomenu da se preduzetništvo prepoznaje i kao ključna kompetencija koju treba razvijati kroz sve predmetne programe. Predmet „Osnove preduzetništva“ se trenutno realizuje sa fondom od 140 časova godišnje u 12. i 13. razredu. Postoje i udžbenici za ovaj predmet, ishodi predmeta su definisani, a preduzetništvo je uključeno i u programe stručnog usavršavanja (koje sprovodi Institut za razvoj obrazovanja).

Albansko-američka fondacija za razvoj nudi programe „Dostignuća mladih“ kao izborne kurseve u 11. i 12. razredu gimnazija u celoj Albaniji. Što se tiče sadržaja kurikuluma preduzetničkog obrazovanja na univerzitetima u Albaniji, uglavnom su sastavljeni od preduzetničkih kurseva i prakse. Ekonomski fakultet na Univerzitetu u Tirani nudi niz kurseva koji se odnose na preduzetništvo. Nažalost, preduzetničko obrazovanje je na albanskim univerzitetima uglavnom ograničeno na obrazovanje u učionicama i još uvek se najviše odvija u kontekstu programa obuka za pokretanje biznisa.

Pre donošenja Strategije učenja o preduzetništvu u obrazovnim sistemima u **Bosni i Hercegovini** postojale su mnoge donatorske inicijative za uvođenje preduzetničkog učenja u obrazovne sisteme BiH. Tako je kroz projekte EU realizovane u ovoj republici od školske 2004/2005. godine u dva kantona u Republici Srpskoj uveden predmet „Uvod u preduzetništvo“ u srednjim stručnim školama (osim medicinske). Takođe, norveška vlada je finansirala obuku o preduzetništvu u velikom broju srednjih škola, kao i Fond za otvoreno društvo koji je sponzorisao probni program obuka o preduzetništvu u srednjim školama uvodeći svest o preduzetničkom načinu razmišljanja i poslovanja za buduće generacije zaposlenih. U okviru projekta YERP je podržana priprema deset ključnih kompetencija u BiH, čemu je prethodilo njihovo mapiranje u svim planovima i programima. Kroz projekat IPA 2007 „Preduzetničko učenje u obrazovnim sistemima“ osmišljena je i usvojena gore pomenuta Strategija učenja o preduzetništvu u Bosni i Hercegovini radi obezbeđivanja sistemskog pristupa ovom pitanju. Kroz ovaj projekat je pilotirano preduzetničko učenje u 20 škola, pripremljen priručnik, osmišljen koncept preduzetničkog učenja i predlog stručnog usavršavanja nastavnika. Značajno je pomenuti i podršku razvoju ljudskog kapitala u Bosni i Hercegovini koju je pružila Evropska fondacija za obuku (eng. European Training Foundation - ETF) kroz dugogodišnju promociju preduzetništva u obrazovnim sistemima i podršku u razvoju obrazovnih politika. Ostali značajni projekti u vezi sa preduzetničkim učenjem u obrazovnim sistemima u BiH

su aktivnosti Regionalnog centra za razvoj preduzetničkih kompetencija za zemlje Jugoistočne Evrope (SEECCEL), Program poslovnih inovacija (BIP) „Učenička postignuća i mladi preduzetnici“, projekat austrijskog KulturKontakta (virtuelna preduzeća), Prilika Plus projekat (analiza mogućnosti zapošljavanja u ekonomskom sektoru), Projekat zapošljavanja mladih, Strateški razvoj visokog obrazovanja i standarda kvalifikacija i Tempus projekat za razvoj Okvira kvalifikacija za visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini (2013–2016), projekat GIZ-a za poboljšanje pristupa kvalitetnom obrazovanju odraslih u pilot oblastima, program Aktivni mladi, World Vision projekat i drugi.

U stručnoj zajednici u BiH postoji saglasnost i razumevanje potrebe da se preduzetničko učenje intergiše kao ključna kompetencija u obrazovne sisteme. Navedenim inicijativama koje se sprovode u osnovnim i srednjim školama nedostaje sistemsko praćenje efekata i mehanizama prikupljanja podataka koji su u vezi sa integracijom ključnih kompetencija u školsko učenje (uključujući preduzetništvo), kao i sistemski izgradnja kapaciteta drugih škola koje nisu uključene u ove inicijative (sa izuzetkom sistemskog uvođenja zasebnog predmeta/modula o razvijanju poslovnog plana ili virtuelnog preduzeća u određene stručne i tehničke škole). S druge strane, postignuti su rezultati u domenu mapiranja ključnih kompetencija u osnovnom i srednjem obrazovanju, usvojen je izveštaj o deset ključnih kompetencija, a pripremljen je i priručnik o integrisanom pristupu zasnovanom na ključnim kompetencijama u redovnoj nastavi u osnovnim i srednjim školama.

Aktivnosti koje su realizovane od donošenja Strategije celoživotnog preduzetničkog učenja „Od ideje prema akciji“ u **Crnoj Gori** odnosile su se na razvoj svesti o značaju preduzetničkog učenja za ukupan socioekonomski razvoj zemlje, unapređenje preduzetničkog učenja u sistemu formalnog obrazovanja, unapređenje preduzetničkog učenja u sistemu neformalnog obrazovanja, kao i aktivnosti praćenja sprovođenja, evaluacije i izveštavanja o preduzetničkom učenju. One su se odvijale u sklopu donatorskih inicijativa i nacionalnih institucija. S druge strane, realizovane su aktivnosti koje nisu planirane strategijom, ali su bile od velike važnosti za razvoj preduzetničkog učenja (Biznis centri/Centri za preduzetničko učenje) i u skladu sa preporukama Agende iz Osla. Centar za stručno obrazovanje je u saradnji sa Ministarstvom prosvete i uz podršku Projekta MNE/011 osnovao tri preduzetnička centra u tri srednje stručne škole u cilju dalje promocije i razvoja preduzetničkog učenja. U Zavodu za školstvo je formirana komisija koja je razvila „Uputstvo za implementaciju preduzetničkog učenja kroz obavezne predmetne programe u osnovnoj školi“. Zavod za školstvo je inicirao i realizovao aktivnosti na sprovođenju preduzetničkog učenja kao horizontalnog elementa u nastavi (u osnovnim školama). Preduzetništvo je zastupljeno u osnovnom obrazovanju i kao izborni predmet u 8. razredu. Počev od 2011. godine ova institucija organizuje seminare, savetovanja, okrugle stolove, kao i druge vidove pružanja podrške nastavnicima i upravama škola, i do sada je kroz neki od nabrojanih vidova osposobljavanja prošlo više od 2.700 učesnika. U osnovnim školama je realizovan pilot projekat „Razvoj preduzetničkih kompetencija u ISCED 2“, u okviru realizacije projekta SECEEL. Od školske 2014/15. procesom pilotiranja obuhvaćeni su ISCED 1 i ISCED 3 nivo, kao i nastavak projekta na ISCED 5 i ISCED 6 nivou. Zavod za školstvo je uradio program za izborni predmet – preduzetništvo za I ili II razred opšte gimnazije, koji se izučava sa jednim časom nedeljno. Nastavnici koji predaju ovaj predmet su od školske 2014/2015. godine počeli da prolaze obuku.

Počev od školske 2012/2013. godine u svim srednjim stručnim školama u okviru predmeta Preduzetništvo realizuje se program „Mladi preduzetnici“. U okviru programa izrađen je Priručnik za učenike/ce i Priručnik za nastavnike/ce i sprovedena je obuka nastavnika, direktora škola i preduzetnika/partnera u realizaciji. Ključna kompetencija preduzetništvo prepoznata je i uključena u nove/revidirane programe za srednje stručno obrazovanje. U ustanovama visokog obrazovanja predmet preduzetništvo postoji u okviru nekih studijskih programa sa biznis orijentacijom. U školskoj 2013/2014. godini 70% učenika u stručnom obrazovanju izučava preduzetništvo kao obavezan

nastavni predmet, oko 20% učenika izučava ovaj nastavni predmet kao izborni, a oko 10% učenika ga izučava kroz sadržaje programa drugih predmeta. Pored napred navedenog važno je istaći i rad Servis centra preduzeća za vežbu Crne Gore, kao i Preduzetničkog centra.

Servis centar preduzeća za vežbu Crne Gore je osnovan u junu 2005. godine u okviru Centra za stručno obrazovanje, sa ciljem da pruži podršku radu školskih virtuelnih preduzeća za vežbu. Ideja o osnivanju Servis centra potekla je od projekta ECO NET, koji je u Crnoj Gori realizovala austrijska organizacija KulturKontakt u saradnji sa Centrom za stručno obrazovanje i Ministarstvom prosvete. Tokom deset godina svog postojanja Servis centar je, zahvaljujući nastavnicima i učenicima koji su pohađali ovaj vid nastave, realizovao brojne aktivnosti koje su doprinele razvoju preduzetništva i preduzetničkog učenja u Crnoj Gori.

Preduzetnički centar je aktivan u promociji preduzetništva kao jedne od ključnih komponenti razvoja lokalne i regionalne zajednice sa akcentom na unapređenju saradnje između škole i privrede. Preduzetnički centar aktivno radi na stvaranju mreže istih ili sličnih organizacija i asocijacija u zemlji i u inostranstvu kako bi pratio trendove i bio na izvoru relevantnih informacija.

Poslednjih godina u **Hrvatskoj** preduzeti su značajni naponi na polju razvoja preduzetničkog učenja kao što su: razvoj i testiranje učeničkih programa, instrumenti za praćenje i evaluaciju, priručnici, obuke nastavnika (sprovedene periodično), tematske konferencije, razna istraživanja i projekti. Još u 2006. godini, osnivanjem Nacionalne koordinacije „Obrazovanje za preduzetništvo“ (Education for Entrepreneurship - E4E), Hrvatska privredna komora započela je proces sistemskog razvijanja preduzetništva kao ključne kompetencije na svim nivoima i oblicima obrazovanja, koristeći pritom već postojeće primere dobre prakse. Cilj E4E je stvaranje koncepta celoživotnog učenja koji odgovara potrebama današnjeg globalnog tržišta, usredsređen na ciljeve Evropske unije u oblasti obrazovanja.

U hrvatskom osnovnoškolskom obrazovanju preduzetništvo se samo sporadično spominje u nastavnom programu i promoviše zavisno od afiniteta i znanja nastavnika i/ili direktora škole. U srednjoškolskom obrazovanju preduzetništvo je samo u stručnim školama prepoznato kao skup znanja i veština – kao obavezan predmet u nastavnom planu i programu ekonomskih srednjih škola ili kroz program virtuelnih preduzeća (Izveštaj o malim i srednjim preduzećima u Hrvatskoj za 2014). Programom virtuelnih preduzeća, koji vodi Agencija za strukovno i obrazovanje odraslih, u poslednjih 6-7 godina virtuelna preduzeća su osnovana u skoro svim srednjim ekonomskim školama u Hrvatskoj, a njegova primena polako počinje i u okviru nekih drugih obrazovnih programa (npr. za komercijaliste). U ovim virtuelnim preduzećima učenici razvijaju praktičnu preduzetničku kompetenciju i uče kako da rešavaju probleme u stvarnom svetu. Osnovan je i Središnji ured virtuelnih preduzeća koji pruža podršku u osnivanju i vođenju poslovanja u svakom pojedinačnom virtuelnom preduzeću u školi.

Važno je istaći i Mrežu studentskih poslovnih inkubatora, nacionalnu inicijativu Hrvatske koja formira partnerstvo između visokoškolskih institucija, gde se daje podrška studentima u uspostavljanju i vođenju njihovih stvarnih kompanija. Studentski poslovni inkubatori su uspostavljeni od strane univerziteta i predstavljaju kariku između akademskog i poslovnog sveta, stvarajući podsticajno okruženje uz pomoć profesora koji deluju kao mentori studentskim kompanijama. Ova mreža predstavlja inicijativu državno-privatnog konzorcijuma između hrvatske Agencije za mala i srednja preduzeća i obrazovne grupe Zrinski, okupljajući sve visokoškolske ustanove koje žele da sprovedu preduzetničko obrazovanje kroz biznis inkubatore. Studentski poslovni inkubatori predstavljaju novi pravac u preduzetničkom obrazovanju zato što ubrzavaju razvoj inovativnog pokretanja poslovanja kroz kreiranje poslova, a daju i podršku ekonomskom razvoju.

Izvan sistema formalnog obrazovanja postoji veliki broj institucija koje nude obrazovanje za preduzetnike početnike i/ili već pokrenuta preduzeća, kao što su centri za preduzetništvo, Hrvatska privredna komora, udruženje poslodavaca i privatna preduzeća aktivna u sektoru obrazovanja odraslih.

U cilju sprovođenja Strategije za preduzetničko učenje svake godine organizuje se Međunarodna konferencija o preduzetničkom učenju (ICEL).

Kada je u pitanju status preduzetničkog učenja na **Kosovu***, u osnovnoškolskom obrazovanju se ponegde javlja kao vannastavna aktivnost, ali postoji snažna potreba da se osmisli nešto održivije – npr. da se preduzetničko obrazovanje uključi u kurikulum kroz modul građanskog vaspitanja. U opštem srednjem obrazovanju preduzetničke teme postoje i kao deo nekog od predmeta. Pored toga, Regionalna agencija za preduzetništvo pilotirala je u 24 škole obuku od šest kratkih programa koju su prošla 44 nastavnika, što je pružilo osnovu za neke od škola da iskoriste program Young Enterprise Scheme; međutim, kako je finansiranje ove inicijative ukinuto, potrebno je da ona bude zamenjena novim programima preduzetničkog obrazovanja. U srednjem stručnom obrazovanju kroz EU projekat nekoliko pilot škola imalo je priliku da usvoji preduzetnički modul u svom kurikulumu, kao i modul prakse u preduzećima. U visokom obrazovanju malo je onoga što bi se moglo smatrati direktnim preduzetničkim obrazovanjem i obukom za studente, iako neka nastojanja postoje na ekonomskim i poslovnim fakultetima. Pored toga, jedan TEMPUS projekat bio je namenjen diplomcima i osnaživanju njihovih kompetencija za pisanje biznis plana i pokretanje sopstvenog preduzeća. Kroz neformalno obrazovanje se nude obuke za povećanje zapošljivosti i samozapošljivosti, ali, kako ne postoji regulatorna institucija u ovom domenu, teško je proceniti broj uključenih pružalaca usluga i klijenata.

U **Makedoniji** se preduzetništvo javlja kao deo kurikuluma tehničkog obrazovanja, dok su virtuelna preduzeća deo prakse učenika ekonomskih i trgovačkih obrazovnih profila. Takođe, uspostavljena je i kancelarija za koordinaciju školskih kompanija koje se bave bankarstvom, socijalnim osiguranjem i uslugama poreskih službi. Školske kompanije su osnovane u 44 srednje stručne škole (CEDEFOP, 2010). U Makedoniji su 2006. godine u svim srednjim stručnim školama bili uspostavljeni mali „karijerni centri“ koji su se bavili učenjem kroz rad. Nakon potpisivanja Deklaracije za promociju preduzetništva u 2009. godini, u sve opšte i srednje stručne škole uveden je obavezan predmet 'poslovanje' (Ercan, S. u ETF, 2013). Nedavno je Ministarstvo prosvete donelo propis kojim se uvodi karijerno vođenje i preduzetništvo kao novi predmet, obavezan u svim srednjim školama. Kada je u pitanju visoko obrazovanje, od juna 2012. godine šest (od sedam) univerziteta je osnovalo kurseve iz oblasti preduzetništva na osnovnim studijama. Više od polovine njih, tačnije četiri univerziteta, osnovali su ove kurseve na postdiplomskim studijama, što pokazuje značajno poboljšanje situacije u visokom obrazovanju u Makedoniji. Osim toga, na doktorskim studijama o preduzetništvu i menadžmentu malih i srednjih preduzeća je uspostavljen, kao zajednički, regionalni doktorski program koji se odvija na Ekonomskom fakultetu u Prilepu u saradnji sa tri univerziteta Evropske unije i pet univerziteta Zapadnog Balkana. Program doktorskih studija se realizuje u okviru Tempus projekta i zasnovan je na principima Evropskog saveta za mala preduzeća i preduzetništvo i obrazovanju rukovodilaca sa najvišim akademskim znanjem.

Nacionalni centar za razvoj inovacija i preduzetničko učenje (eng. National centre for development of innovation and entrepreneurship learning NCDIEL)⁴ osnovan je 2009. godine uz finansijsku podršku Austrijske razvojne saradnje (ADC). NCDIEL usko saraduje sa Centrom za razvoj start-up

⁴ <http://www.ncdiel.mk/>

poslovanja pri univerzitetu Sv. Kiril i Metodije (osnovan 2006. godine) sa ciljem podrške razvoju inovacija i preduzetničkog učenja.

Turska vlada je izrazila posvećenost negovanju pozitivnog ambijenta za preduzetništvo i pokrenula niz programa dizajniranih da podstaknu rast i podršku preduzetništvu. Počev od 2009. godine, Ministarstvo prosvete je uključilo predmet preduzetništvo u nastavni plan i program kao izborni predmet u osnovnom, srednjem i tercijalnom obrazovanju (plan strategije celoživotnog učenja, pripremljen od strane Ministarstva prosvete 2009. godine, eksplicitno priznaje preduzetničko obrazovanje kao poseban izborni predmet za ISCED 3 nivo). Preduzetnički kursevi su češće dati kao izborni predmeti u poslovnim školama i na Institutima društvenih nauka nego na tehničkim fakultetima dok su podjednako raspoređeni na diplomskim i posleddiplomskim studijama. Teorijski sadržaj preduzetničkih kurseva na univerzitetima je nedovoljan i uglavnom ne sadrži kritične probleme o preduzetništvu koji se navode u literaturi. Rezultati brojnih istraživanja su pokazali da preduzetnički kursevi koji su predviđeni nastavnim planom i programom na državnim univerzitetima u Turskoj uglavnom nisu dovoljni da osiguraju veštine ili načine razmišljanja, a čak ni da u dovoljnoj meri informišu studente o preduzetništvu.

Virtuelne kompanije su uspostavljene u srednjim stručnim školama u cilju podrške preduzetničkom učenju.

Osim napred navedenog, podrška preduzetničkom obrazovanju se pruža i kroz različite projekte Uprave za razvoj i podršku malim i srednjim preduzećima Ministarstva privrede i trgovine Turske, u cilju povećanja stepena uspeha preduzetnika koji su izgradili svoj posao na osnovu biznis plana. Što se tiče saradnje između različitih organizacija u promociji preduzetništva, ova zemlja daje dobar primer ističući se po organizaciji događaja i nacionalnih nagrada. Jedan od primera je Globalni samit preduzetništva koji se 2011. godine održao u Istanbulu, kao i inicijativa „Preduzetnik godine“ koju organizuje omladinski komitet Privredne komore iz Ankare. Takođe, značajno je pomenuti i Udruženje turskih privrednika i biznismena (TUSIAD) koje u saradnji sa univerzitetom svake godine, počev od 2004, organizuje „Preduzetnički kongres“, na kom se studenti, preduzetnici i investitori okupljaju i razmenjuju ideje.

Protokol o razvoju preduzetništva je potpisan od strane Ministarstva nacionalnog obrazovanja, Ministarstva nauke i Tehnološkog istraživačkog saveta Turske. Kao deo ovog protokola, 15.000 direktora i nastavnika je prošlo obuku za realizaciju nastave, liderstvo i preduzetništvo tokom 2013. i 2014. godine; program je nastavljen i u 2015. godini.

2.2. Sumarni pregled situacije u oblasti preduzetničkog obrazovanja u zemljama Zapadnog Balkana

Sumarni pregled situacije u zemljama Zapadnog Balkana pruža *Izveštaj o sprovođenju Evropske povelje o malim preduzećima na Zapadnom Balkanu* (European Commission, ETF, OECD 2009)⁵, koji je pokazao da su ranija nastojanja da se preduzetničko učenje promoviše u regionu Zapadnog Balkana bila sputana lošim razumevanjem razloga za njegovo uvođenje, pre svega u obavezno

⁵ Kako bi se ispratio i procenio proces sprovođenja Evropske povelje o malim preduzećima, pre nekoliko godina osmišljen je „SME Policy Index“, alat koji donosiocima odluka pruža okvir za evaluaciju nacionalnih politika u oblasti MSP. Na osnovu ovog indeksa pravi se Izveštaj o napretku u sprovođenju Evropske povelje o malim preduzećima u državama u pretpristupnoj fazi EU, koji pruža podršku u identifikaciji snaga i slabosti u osmišljavanju politika i njihovom sprovođenju, poredi iskustva i učinak, postavlja prioritete i meri usklađenost sa prioritetima definisanim u SBA.

obrazovanje. Tamo gde su postojale politike, njihov razvoj nije bio sveobuhvatan, zbog čega je jedna od glavnih preporuka ovog izveštaja bila ulaganje zajedničkog napora svih aktera da bi se obezbedio konsenzus oko pitanja kako oblikovati okvir za celoživotno preduzetničko učenje. Jedan od zaključaka izveštaja je da su inicijative za preduzetničko učenje uglavnom pokretali donatori i da su se razvijale van nastavnih planova i programa formalnog obrazovanja, što je vodilo gašenju projektnih aktivnosti po prestanku donatorske podrške. Ipak, ovaj izveštaj je pokazao da su bili ostvareni jasni pomaci u većini zemalja Zapadnog Balkana na nivou obrazovnih politika u domenu preduzetničkog obrazovanja i obuke. Nekoliko zemalja je već razvilo strategije celoživotnog preduzetničkog učenja. Ipak, postojala je potreba za sistemskim praćenjem i evaluacijom svih aktivnosti u ovoj oblasti kako bi se osigurala veća efikasnost. Tako, dok su vannastavne aktivnosti za preduzetničko učenje bile dobro razvijene, postojala je potreba da se više napora uloži u stvaranje sinergije između formalnog obrazovanja i svih partnera.

Izveštaj je pokazao da, kada je u pitanju preduzetničko učenje, na Zapadnom Balkanu i u Turskoj od 2009. godine: 1) postoji veće razumevanje i politička volja za preduzetničku agendu, iako konkretna politička posvećenost varira od privrede do privrede; 2) promocija preduzetništva je prisutnija u stručnom nego opštem obrazovanju sa ključnom preduzetničkom kompetencijom, a tamo gde je postojala, ograničena je na nekoliko škola; 3) veliki deo promocije preduzetništva se odvijao kroz neformalno učenje i nije bio povezan sa širim razvojem sistema preduzetničkog učenja, 4) razmena dobrih praksi se odvijala na različite načine, ali je retko uključivala aktere iz svih delova obrazovnog sistema.

Iz toga su proizašle sledeće preporuke:

1. Potrebni su napori više različitih aktera u privredi da bi se napravio jedan sistem i okvir za preduzetničko učenje zasnovan na partnerstvu i saradnji.
2. Potrebna je posvećenost preduzetništvu kao ključnoj kompetenciji na školskom nivou.
3. Potrebne su saradnja i razmena između ekonomija u regionu (OECD, 2009).

Dve godine kasnije, 2011. godine, još jedan izveštaj sumira situaciju u oblasti preduzetničkog obrazovanja navodeći da se, kao i u zemljama EU, preduzetničko učenje danas aktivno promoviše u svim zemljama koje su u pretpristupnoj fazi, mada je njegova implementacija još uvek u ranoj fazi (SEECEL, 2011). U svim zemljama Zapadnog Balkana postoje nastojanja da se preduzetničko učenje integriše kao ključni element promovisanja održivog privrednog rasta i jačanja konkurentnosti. U skladu sa tim, postignut je dogovor između zemalja članica SEECEL-a o strateškoj saradnji na regionalnom nivou radi razmene ideja i iskustava i uspostavljanja sistema celoživotnog preduzetničkog učenja. Ova strateška regionalna saradnja na planu razvijanja celoživotnog preduzetničkog sistema sa preduzetničkim učenjem kao ključnom kompetencijom i svim aktivnostima je takođe komplementarna sa nacionalnim naporima da se razviju nacionalni okviri za kvalifikacije (NOK) u skladu sa Evropskim okvirom za kvalifikacije (EOK) (SEECEL, 2011).

Izveštaj o sprovođenju Evropske povelje o malim preduzećima u zemljama Zapadnog Balkana i Turskoj (OECD, 2012) u poglavlju 1 – Preduzetničko učenje i žensko preduzetništvo – navodi da je ostvaren značajan napredak u poređenju sa situacijom iz 2009. godine u svim privredama osim crnogorske. Makedonija i Srbija su ostvarile najveći napredak uz Bosnu i Hercegovinu, čiji razvoj obećava. Sve zemlje Zapadnog Balkana imaju sporazume o partnerstvu koji obezbeđuju osnovu za sistemski razvoj preduzetničkog učenja. U odnosu na 2009. godinu Albanija, Makedonija i Srbija posebno su se istakle u naporima u uspostavljanju okvira za koordinaciju politika između

ministarstava prosvete i ekonomije. Kao sledeću fazu razvoja ovaj dokument je prepoznao konsolidaciju postojećih partnerstava uz integraciju sa dodatnim ministarstvima (npr. Ministarstvom zapošljavanja, regionalnog razvoja i sl.), u kojoj su se kasnije politike za preduzetničko učenje u regionu i razvijale. U dokumentu se navodi da je okvir za evaluaciju preduzetničkog učenja prilično slab u svim zemljama, posebno na nivou visokog obrazovanja. U isto vreme jedna od najjačih strana preduzetničkog obrazovanja u regionu je i dalje neformalno preduzetničko učenje, pri čemu se sve veći broj organizacija angažuje u preduzetničkom obrazovanju i partnerstvima za saradnju. Sve zemlje su ostvarile napredak u promociji preduzetništva u srednjem obrazovanju. Ipak, i dalje postoji izazov kako da preduzetništvo kao ključna kompetencija zaživi u praksi (OECD, 2012).

3. Preduzetničko obrazovanje u Srbiji

Sve aktivnosti koje imaju za cilj povećanje ekonomskog rasta i smanjenje nezaposlenosti u Srbiji polaze od razvijanja preduzetničkog duha i formiranja mladih preduzetnika sa obrazovanjem i veštinama koje su neophodne za poslovni i životni uspeh (Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, 2012, str. 27). Sistemsko oblikovanje preduzetničkog obrazovanja u Srbiji regulisano je nizom dokumenata koji su usvojeni poslednjih godina.

Krovni zakon sistema obrazovanja u Republici Srbiji je **Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja** (ZOSOV). On postavlja osnove sistema predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja, i to: principe, ciljeve i standarde obrazovanja i vaspitanja, način i uslove za obavljanje delatnosti predškolskog vaspitanja i obrazovanja, osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja, vrste programa obrazovanja i vaspitanja, osnivanje, organizaciju, finansiranje i nadzor nad radom ustanova, kao i druga pitanja od značaja za obrazovanje i vaspitanje („Službeni glasnik RS“, broj 72/2009). Na njemu se temelji niz drugih zakona i pravnih akata u okviru predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja: pre svega Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju i Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju. Nakon uvođenja izmena u ZOSOV 2009. godine, obrazovni sistem u Srbiji obogaćen je preduzetničkim pristupom, i to u vidu jednog od opštih ishoda i standarda obrazovanja i vaspitanja. Kao jedan od ciljeva obrazovanja i vaspitanja Zakon propisuje osposobljavanje za rad i zanimanje kroz stvaranje stručnih kompetencija, a u skladu sa zahtevima zanimanja i potrebama tržišta rada i osposobljavanje za donošenje valjanih odluka o izboru daljeg obrazovanja i zanimanja, sopstvenog razvoja i budućeg života (član 4). Nadalje, sistem obrazovanja i vaspitanja, između ostalog, mora da obezbedi da deca, učenici i odrasli budu osposobljeni da pokreću i spremno prihvataju promene, preuzimaju odgovornost i imaju preduzetnički pristup i jasnu orijentaciju ka ostvarenju ciljeva i postizanju uspeha (član 5). Nakon 2013. godine ovaj član precizira i da učenici treba da ovladaju znanjima i veštinama potrebnim za nastavak školovanja i uključivanje u svet rada.

Za osnovne škole **Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju** („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013) u članu 53. predviđa mogućnost osnivanja učeničke zadruge: „*U školi može da se osnuje učenička zadruga radi razvoja pozitivnog odnosa učenika prema radu, profesionalne orijentacije, povezivanja nastave sa svetom rada, kao i razvoja pozitivnog odnosa prema timskom radu.*” Pored toga, škola može da pruža usluge i prodaje proizvode nastale kao rezultat rada u učeničkoj zadruzi, kao i školski pribor i opremu, a sredstva stečena radom učeničke zadruge koriste se za proširenje materijalne osnove rada učeničke zadruge, ekskurzije, ishranu učenika, nagrade članovima zadruge, unapređivanje obrazovno-vaspitanog rada u školi i u druge svrhe u skladu sa aktima kojima se uređuje rad učeničke zadruge. Odredbu identičnu ovoj sadrži Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju (član 34). Ipak, nedostaju propisi koji se tiču oporezivanja učeničkih kompanija, kao i poslovanja sa postojećim stvarnim kompanijama.

Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013) u članu 11. koji se odnosi na sadržinu školskog programa navodi da on sadrži „programe i aktivnosti kojima se razvijaju sposobnosti za rešavanje problema, komunikacija, timski rad, samoinicijativa i podsticanje preduzetničkog duha“, kao i program karijernog vođenja i savetovanja. Škola ima stručni tim za karijerno vođenje i savetovanje pomoću kojeg škola „pomaže učenicima i roditeljima u istraživanju mogućnosti za dalje učenje i zapošljavanje, odnosno identifikovanje, izbor i korišćenje brojnih informacija o profesijama, karijeri, daljem učenju i obrazovanju i objektivno razlikovanje i formiranje

sopstvenog stava o tome. U tom cilju škola prati razvoj učenika i informiše ih o zanimanjima, obrazovnim profilima, uslovima studiranja i potrebama na tržištu rada“ (član 15).

Zakon o obrazovanju odraslih („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013) navodi da se obrazovanje odraslih zasniva na planovima i programima obrazovanja odraslih ili delovima odgovarajućih programa za učenike kojima odrasli stiču ključne i stručne kompetencije i kvalifikacije potrebne za lični i profesionalni razvoj, rad i zapošljavanje, kao i društveno odgovorno ponašanje, odnosno dopunjuju znanja, veštine, sposobnosti i stavove za preduzetništvo i rukovođenje (član 43), da programi formalnog i neformalnog obrazovanja odraslih obuhvataju, između ostalog, i programe preduzetništva i rukovođenja (član 44).

Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji („Službeni glasnik RS“, br. 55/2005 i 71/05 - ispravka), usvojena još 2006. godine, prepoznaje promene koje su nastale na globalnom tržištu rada i nove kompetencije koje pojedinac mora da poseduje – poslovne i preduzetničke veštine i znanja (4.1. Kompetencije i ključne veštine), za koje stručno obrazovanje treba da osposobi mlade ljude.

Nacionalna strategija za mlade („Službeni glasnik RS“, br. 55/2005 i 71/05 - ispravka) kao jedan od opštih strateških ciljeva postavlja podsticaj i stimulisanje svih oblika zapošljavanja, samozapošljavanja i preduzetništva mladih. Nepostojanje adekvatnih obrazovnih programa u srednjim školama (izuzev uvođenja nastavnih sadržaja u ogledna i bivša ogledna odeljenja u srednjem stručnom obrazovanju koja su kasnije prevedena u sistem), koji bi podsticali razvijanje preduzetništva kod mladih je u strategiji prepoznato kao sistemski problem, za čije rešenje je neophodno kreirati posebne programe koji podstiču omladinsko preduzetništvo. Nakon ove strategije, donet je i Nacionalni akcioni plan za mlade za period 2009–2014. godine, koji predviđa konkretne aktivnosti, očekivane rezultate pokazatelja, vremenske okvire, nadležnosti i finansijska sredstva.

U martu 2015. godine usvojena je nova **Nacionalna strategija za mlade** za period 2015–2025. godine, koja utvrđuje osnovne principe za unapređenje društvenog položaja mladih u Srbiji i stvaranje uslova za ostvarivanje prava i interesa mladih u svim oblastima. Kada se govori o unapređenju zapošljivosti i zaposlenosti mladih žena i muškaraca, kao specifičan problem se navodi da preduzetništvo mladih nije adekvatno razvijeno i da nije dovoljno prepoznat doprinos preduzetništva smanjenju nezaposlenosti mladih. Ova strategija prepoznaje značaj preduzetničkog načina razmišljanja koji na formalnom nivou treba da bude usaglašen sa nastavnim programom kao horizontalni element u svim sferama učenja, jer iskustvo stečeno u preduzetničkom obrazovanju povećava mogućnost otvaranja novih kompanija, samozapošljavanja, stvaranja novih radnih mesta, ali i sticanja samopouzdanja i jačanja kreativnosti i društvene odgovornosti kod mladih ljudi.

Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine, doneta 2012. godine, vidi ulogu obrazovanja u pokretanju privrednog rasta i društvenog napretka, razvijanju sposobnosti razumevanja i kritičkog razmišljanja, kao i podsticanja inicijative, stvaralaštva i preduzetničkog duha, uz timski rad i pozitivne društvene vrednosti (Vlada RS, 2012), što govori u prilog tome da ovaj dokument prepoznaje važnost preduzetničkog obrazovanja. U Strategiji se navodi da su za industrijski razvoj od suštinskog značaja postojanje preduzetničkog duha kao nacionalnog obeležja i usmerenost preduzetništva ka proizvodnji i proizvodnim tehnologijama. Mlade generacije, počev od osnovnog obrazovanja, treba da se usmeravaju u ovom pravcu, sa posebnim fokusom na sistematski razvoj sledećih osobina: inovativnost, agilnost, sklonost ka riziku, spremnost suočavanja sa neuspehom i kreativnost u stvaranju poslovnih ideja, koje mogu da se komercijalizuju i donesu

profit (Vlada RS, 2012, str. 201). Druge nacionalne strategije u oblasti ekonomije i zapošljavanja koreliraju sa ovom strategijom, ali ono što je zapaženo jeste bojazan da viziju na kojoj se Strategija zasniva dve godine nakon njenog usvajanja ne prihvataju u dovoljnoj meri sve interesne strane (posebno među poslodavcima, nastavnicima, učenicima i roditeljima)(ETF, 2015, str 2).

Godine 2015. usvojen je Akcioni plan za sprovođenje ove Strategije koji precizira načine na koji će se njeni ciljevi postići i predviđa: razvoj programa preduzetničkog obrazovanja u srednjem stručnom obrazovanju na osnovu standarda kvalifikacija i jačanje preduzetničke komponente visokog obrazovanja pomoću donošenja dopunjenih i izmenjenih standarda za akreditaciju, osnivanje Fonda za podsticanje visoko tehnološkog preduzetništva i razvoj modela uključivanja preduzetničke komponente u visoko obrazovanje.

U skladu sa svim gorenavedenim dokumenima, a u cilju jačanja međusektorske saradnje i uvođenja preduzetničkog obrazovanja u sve nivoe sistema, Vlada Republike Srbije, pre svega Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Ministarstvo finansija i privrede, inicirali su potpisivanje **Memoranduma o razumevanju u vezi sa izradom i implementacijom politike celoživotnog preduzetničkog učenja**⁶.

Usledilo je potpisivanje **Protokola o saradnji partnera na razvoju celoživotnog preduzetničkog učenja** kojim su se svi relevantni partneri u Republici Srbiji (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Ministarstvo privrede, Ministarstvo omladine i sporta, Konferencija univerziteta Srbije, Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Nacionalna služba za zapošljavanje, Privredna komora Srbije, Unija poslodavaca Srbije, Beogradska otvorena škola i Građanske inicijative) obavezali da će sarađivati na izradi Strategije i Akcionog plana celoživotnog preduzetničkog obrazovanja, aktivnosti sprovoditi u skladu sa ciljevima Strategije i preduzeti neophodne mere za njenu uspešnu primenu. Ovaj protokol je potpisan u okviru projekta „Uspostavljanje partnerstva za celoživotno preduzetničko obrazovanje u Srbiji“ i predvideo je formiranje Saveta partnera za celoživotno preduzetničko obrazovanje. Savet je izradio Nacrt strategije za celoživotno preduzetničko obrazovanje Republike Srbije.

Početkom 2015. godine usvojena je i **Strategija za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti** za period od 2015. do 2020. sa Akcionim planom, koja je u potpunosti usklađena sa politikom Evropske unije u ovoj oblasti. Oba dokumenta sadrže mere, kao i set aktivnosti za njihovu operacionalizaciju koje će nadležni državni organi i institucije preduzeti u narednom periodu kako bi se značajnije unapredilo stanje u ključnim oblastima za razvoj preduzetništva. Strategija posebnu pažnju poklanja unapređenju pristupa novim tržištima i razvoju i promociji preduzetničkog duha, kao i podsticanju preduzetništva žena, mladih i socijalnog preduzetništva.

Vizija razvoja veština u Srbiji do 2020. godine, razvijena 2013. godine, daje veliki značaj razvoju preduzetničkog obrazovanja i preduzetništvu kao ključnoj kompetenciji za razvoj srpskog društva i ekonomski rast. Kao odgovor na ovu potrebu osmišljene su sledeće akcije: (1) stvaranje preduzetničkih stavova u obrazovanju, uključujući i osnaživanje polaznika nastave da iznose ideje, komuniciraju i budu aktivni, (2) upoznavanje polaznika nastave sa preduzetništvom i mogućnostima za samozaposlenje, (3) veća dostupnost obuke za osnivanje novih preduzeća (npr. marketing, inovacije, društveno preduzetništvo, itd.), (4) stručno usavršavanje nastavnika radi razvijanja preduzetničkih stavova i sticanja savremenih veština, (5) reforma nastavnih programa koja će podsticati razvoj preduzetničkih stavova i sticanje savremenih veština i odražavati sektorske

⁶ Memorandum je potpisan 28.09.2009. godine i sa tim datumom je stupio na snagu

potrebe za veštinama, (6) dalja podrška osnivanju novih poslovnih inkubatora i razmene najbolje prakse među postojećim inkubatorima i druge vrste podrške preduzetnicima (ETF, 2013).

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva pokrenuli su program **Učešće Srbije u Otvorenom metodu koordinacije (OMK)**.⁷ U aprilu mesecu 2014. godine Srbija je na poziv Evropske komisije nominovala predstavnike za učešće u radu šest tematskih radnih grupa (obrazovanje odraslih, modernizacija visokog obrazovanja, digitalno i onlajn učenje, razvoj škola (gde su centralne teme obrazovanje nastavnika i rano napuštanje školovanja), srednje stručno obrazovanje i obuka i razvoj međupredmetnih kompetencija sa fokusom na informacione tehnologije i preduzetničko učenje).

Ključni zadatak u okviru tematske radne grupe koja se odnosi na transverzalne veštine obuhvata modernizaciju sistema obrazovanja i obuke na način koji podrazumeva uključivanje što većeg broja veština u nastavni plan i program, koje mogu olakšati i ubrzati proces ulaska na tržište rada. U okviru ove tematske grupe posebna pažnja je posvećena preduzetništvu, a članovi ove tematske grupe učestvuju na sastancima i radionicama čiji je cilj razmena iskustava među zemljama učesnicama radne grupe i informisanje o najboljim načinima za uključivanje transverzalnih veština u zvaničnu politiku obrazovanja. Kako je Otvoreni metod koordinacije instrument Evropske unije pomoću kojeg se obezbeđuje usaglašavanje zakonodavstva između država članica EU, učešćem u OMK Republika Srbija pokazuje svoju spremnost i posvećenost da učestvuje i aktivno doprinosi mehanizmima evropske saradnje koji su joj dostupni i pre formalnog članstva.

Standardi opštih kompetencija za kraj osnovnog i srednjeg obrazovanja izrađeni su od strane Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, a potom i usvojeni 2014. godine. Za razliku od nastavnih programa opšteobrazovnih predmeta na nivou osnovne i srednje škole koji su definisali ciljeve za pojedinačne predmete, ovi standardi su odredili ishode učenja na nivou kompetencija za osnovnu i srednju školu. U skladu sa Evropskim okvirom ključnih kompetencija za celoživotno učenje, ovaj dokument je prepoznao znanja, veštine i stavove koji su „ključni za razvijanje inovativnosti, produktivnosti, a time i konkurentnosti svakog društva“ (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2013, str. 1), odnosno one koji su „relevantni za različite realne kontekste koji zahtevaju njihovu funkcionalnu primenu“ (Isto, str. 2). Ovo su transverzalne ili međupredmetne kompetencije, čije ostvarenje pretpostavlja saradnju više nastavnika i predmeta i inovativniji način rada na času. Za kraj osnovnog i srednjeg obrazovanja, kompetencije koje pripremaju učenike za aktivnu participaciju u društvu i celoživotno učenje su: (1) kompetencija za celoživotno učenje, (2) komunikacija, (3) rad s podacima i informacijama, (4) digitalna kompetencija, (5) rešavanje problema, (6) saradnja, (7) odgovorno učešće u demokratskom društvu, (8) odgovoran odnos prema zdravlju, (9) odgovoran odnos prema okolini, (10) estetička kompetencija, (11) preduzimljivost i orijentacija ka preduzetništvu (Isto, str. 3); opis ove kompetencije u osnovnoj i srednjoj školi je predstavljen u Tabeli 1.

Preduzimljivost i preduzetničku kompetenciju čini skup znanja, veština, sposobnosti i stavova: saznanja o raspoloživim mogućnostima, kreativnost, snalažljivost, proaktivnost, samoinicijativnost, upornost, odlučnost, dosetljivost, spretnost, sklonost da sami unose promene i pozitivno reaguju na njih, inovativnost, volja za preuzimanjem rizika, motivisanost, planiranje, organizacija, analiziranje, komunikacija, moć uveravanja, samouverenost, samopouzdanje, stvaranje nove vrednosti i iz „ničega nešto“, prihvatanje odgovornosti za svoje postupke i život, razvijanje strateške vizije, sistemski pristup problemu, postavljanje ciljeva i njihovo ostvarivanje, preduzimanje akcije, praćenje i vrednovanje i izveštavanje; stvaranje i sprovođenje projekata; sposobnost timskog rada, fleksibilnost, sposobnost prepoznavanja sopstvenih prednosti i slabosti, uočavanje prilika,

⁷ <http://www.omk-obrazovanje.gov.rs/>

sposobnost promocije; pozitivan stav prema promenama i inovacijama, spremnost prepoznavanja područja za preduzetničke veštine.

Ova kompetencija se manifestuje kroz samoinicijativno preduzimanje akcije sa ciljem promene okruženja i poboljšanja uslova u kojima živimo i radimo, bilo da je u pitanju škola, lokalna zajednica ili šire okruženje. Njeno razvijanje i negovanje vodi preuzimanju kontrole nad svojim delima, odgovornosti za sopstveni život, aktivnom menjanju stvarnosti, ličnoj afirmaciji. Pored toga, ona omogućava da se u skladu sa svojim izborima bavimo onim što volimo, budemo priznati u društvu i ostvarimo profit.

Primeri načina uvođenja preduzetničkog učenja u Srbiji su detaljnije prikazani u poglavlju 3.1.

Tabela 1. Kompetencija *Preduzimljivost i orijentacija ka preduzetništvu u osnovnoj i srednjoj školi*

Osnovna škola	Srednja škola
<p>Učenik prepoznaje mogućnosti u školi i zajednici da ideju pretvori u aktivnost, pokreće i spremno prihvata promene, preuzima odgovornost, pokazuje inicijativu i jasnu orijentaciju ka ostvarenju ciljeva i postizanju uspeha. Učenik kroz obrazovanje stiče svest o sopstvenim potencijalima i interesovanjima i biva osnažen da samostalno donese odluke o izborima budućeg obrazovanja, zanimanja i profesionalne orijentacije. Realizuje unapred osmišljene ideje i učestvuje u projektima koji se tiču škole i lokalne zajednice. Učenik stiče znanja o karakteristikama određenih poslova i radnih mesta, razume svet rada i poslovanja iz perspektive društva i spreman je na volonterski rad i pokretanje humanitarnih akcija.</p>	<p>Kroz obrazovanje za preduzetništvo učenik se uči organizacionim veštinama i sposobnostima, uključujući različite interpersonalne veštine, kao i organizaciju prostora, upravljanje vremenom i novcem. Učenik je osposobljen za kompleksno planiranje i odlučivanje koje podrazumeva poštovanje više uslova istovremeno. Ume da osmišljava projekte u skladu sa unapred postavljenim zahtevima. Zna kako da se upozna sa karakteristikama određenih poslova i radnih mesta, spreman je na volontersko angažovanje i korišćenje različitih mogućnosti za sticanje radnog iskustva.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Prilagođava se društvenim i ekonomskim promenama, usmeren je na razvoj novih veština koje primenjuje u praktičnom radu; suočava se sa neizvesnostima na preduzimljiv način. • Prepoznaje sopstvene prednosti i mogućnosti u odnosu na buduće obrazovanje i profesionalnu orijentaciju. • Spreman je da učestvuje u samostalnim i timskim projektima; sposoban je da razvije ideju, predstavi je, obrazloži i pregovara u timu o njenoj realizaciji; učestvuje u aktivnostima sa drugima u okviru svoje timske uloge. • Motivisan je i zna da istakne svoje dobre osobine koje su važne za obavljanje školskih i radnih zadataka i koristi CV i motivaciono pismo da opiše svoje kompetencije, želje i očekivanja. • Zna da postavi realne ciljeve i na osnovu datih mogućnosti ume da planira i pronalazi načine njihovog ostvarivanja. 	<ul style="list-style-type: none"> • Učenik razume važnost lične aktivacije i pokazuje inicijativu u upoznavanju sa karakteristikama tržišta rada (zahtevi pojedinih radnih mesta, način funkcionisanja institucija, pozicioniranje u svetu biznisa). • Razume principe funkcionisanja tržišta rada i shvata neophodnost stalnog usavršavanja u skladu sa razvojem tržišta i zahtevima poslodavaca. • Ume da identifikuje i adekvatno predstavi svoje sposobnosti i veštine („jake strane“); ume da napiše CV i motivaciono pismo. • Ume da iskaže i zastupa svoje ideje i da utiče na druge kroz razvoj veštine javnog govora, pregovaranja i rešavanja konflikata. • Ima sposobnost postavljanja adekvatnih i realnih ciljeva procenjujući i prihvatajući rizike; planira resurse i upravlja njima (znanja i veštine, vreme, novac, tehnologije i drugi resursi) i usredsređen je na postizanje ciljeva. • Zna da komunicira s poslodavcima; ume da pregovara; spreman je da obavlja praksu i volontira poštujući dogovore.

3.1. Načini integracije preduzetničkog učenja u obrazovni sistem u Srbiji

Od 2002. godine u Srbiji se, kroz različite faze, realizuje projekat reforme i modernizacije srednjeg stručnog obrazovanja i obuke, koji se finansira iz sredstava EU, a u okviru kojeg je započelo uvođenje preduzetništva kao predmeta u nastavne planove i programe oglednih srednjih stručnih škola. Pored toga, MPNTR sprovodi različite programe i projekte koji se odnose na preduzetništvo i koji se ostvaruju ili su se ostvarili uz podršku različitih razvojnih partnera, poput nemačke i norveške vlade. Sistemskog pokušaja da se preduzetništvo ugradi u osnovne škole, gimnazije i srednje umetničke škole do skoro nije bilo.

3.1.1. Preduzetništvo kao poseban predmet

U okviru prve faze Programa reforme srednjeg stručnog obrazovanja (2003–2005. godine), koji je finansiran iz CARDS EU fondova, razvijeni su novi i redefinisani stari nastavni programi za 20 oglednih profila u 50 oglednih škola iz pet područja rada (poljoprivreda i prerada hrane, zdravstvo i socijalna zaštita, građevina i geodezija, mašinstvo i elektrotehnika). Kao važna novina i kao integralni deo ovih 20 oglednih profila, razvijen je i u nastavne planove i programe uveden predmet preduzetništvo. Sam program predmeta je prilagođen području rada i svakom od obrazovnih profila u okviru koga se ostvaruje.

Uvođenje predmeta je najpre počelo da se primenjuje u trogodišnjim profilima poljoprivrednih škola tokom školske 2004/2005. godine, da bi se u naredne dve školske godine uvelo u preostala pobrojana područja rada kako u trogodišnje, tako i u četvorogodišnje obrazovne profile.

Prva obuka nastavnika je obuhvatala 15 nastavnika preduzetništva iz poljoprivrednih škola, koji su, uz podršku stručnjaka iz Programa reforme srednjeg stručnog obrazovanja, nastavili da obučavaju buduće nastavnike preduzetništva kroz šest regionalnih seminara u trajanju od po dva dana. Tako je ukupno 89 nastavnika iz oglednih škola obučeno za sprovođenje predmeta preduzetništvo u školama.

Druga faza Programa reforme stručnog obrazovanja realizovana je od decembra 2005. godine do maja 2008. godine. Slično kao i tokom prve faze, projekat je realizovan kroz nekoliko ključnih oblasti sa ciljem da se implementiraju nove strategije stručnog obrazovanja zasnovane na partnerstvu sa privredom, stručnom usavršavanju zaposlenih u obrazovanju, realizaciji novih nastavnih programa, obezbeđivanju kvalitetnih obuka za odrasle, stalnim inovacijama u nastavnom procesu i modernizovanoj školskoj infrastrukturi. U drugu fazu procesa reforme bile su uključene 22 ogledne škole iz područja rada *obrada i prerada drveta, turizam i ugostiteljstvo, mašinstvo i elektrotehnika*. Novi ili modernizovani nastavni programi razvijeni su za osam oglednih profila, pa je preduzetništvo ponovo bilo integrisano kao obavezan predmet. Kroz ovaj projekat su dodatno obučena 44 nastavnika kao podrška nastavnicima koji će ovaj predmet predavati.

Prema podacima MPNTR, srednje stručne škole su u školskoj 2013/14. godini imale 287 profila razvrstanih u 15 sektora, od kojih su 166 četvorogodišnji profili (42 ogledna), a 121 trogodišnji profili (9 oglednih). To znači da se danas, ako se u obzir uzme i 19 oglednih profila koji su prevedeni u regularni sistem do 2013/14. predmet preduzetništvo sprovodi u 70 obrazovnih profila, nalazi na listi obaveznih predmeta sa fondom od 62-64 časa godišnje i realizuje u završnoj godini školovanja uz insistiranje da se u njegovoj realizaciji koriste metode aktivne nastave. U zavisnosti od područja rada predmet preduzetništvo spada u red stručnih ili opšte stručnih predmeta. U isto vreme to znači da će se daljim prevođenjem oglednih programa u redovan sistem obuhvat učenika stručnih škola koji izučavaju predmet preduzetništvo dodatno povećavati.

Što se tiče podsistema visokog obrazovanja, vremenom se preduzetništvo pozicioniralo kao zasebna naučna veština na pojedinim visokoškolskim ustanovama. Cilj je da se omogući mladima ljudima da razumeju značaj i ulogu preduzetnika u ekonomskom razvoju, kao i savladavanje novih znanja, ali i ključnih veština neophodnih za pokretanje i uspešno vođenje sopstvenog poslovanja.

3.1.2. Preduzetničko učenje u partnerstvu škola i poslovnog sektora

Program Dostignuća mladih u Srbiji (eng. Junior Achievement Serbia - JASerbia) je sa realizacijom aktivnosti u Srbiji započeo 2002. godine, a od 2005. godine ga sprovodi organizacija Junior Achievement Serbia kao deo mreže Junior Achievement Worldwide (JAW). Aktivnosti ovog programa se odnose na preduzetništvo, iskustveno učenje, razvoj veština koje doprinose zapošljivosti, ekonomsku i finansijsku pismenost, inovativnost i kreativnost, a namenjene su pre svega učenicima osnovnih i srednjih škola, a potom i nastavnicima i direktorima. U okviru programa „Dostignuća mladih“ razvijene su jedinstvene obrazovne metode koje se baziraju na partnerstvu domaćih i međunarodnih kompanija i agencija sa ciljem da se učenicima pomogne da steknu preduzetnička znanja i veštine.⁸ Kroz kreiranje učeničkih kompanija u srednjim školama, praćenje njihovog rada tokom jednogodišnjeg životnog ciklusa, slušanje predavanja iz preduzetništva i poslovne ekonomije i učešće na raznim takmičenjima i sajmovima preduzetničkih ideja podstiče se razvoj preduzetničkog duha kod mladih. Svi programi „Dostignuća mladih“ u Srbiji akreditovani su od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i nalaze se u Katalogu programa za stručno usavršavanje zaposlenih u obrazovanju Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Popularnost ovog programa raste svake godine, a o njoj svedoči i više od 50.000 učenika osnovnih i srednjih škola koji su u proteklih deset godina imali priliku da pohađaju obrazovne programe iz oblasti preduzetništva i finansijske pismenosti. Primera radi, tokom školske 2013/2014. godine, u programu „Dostignuća mladih“ je učestvovalo 9.153 učenika, 561 nastavnik iz 230 škola i 157 volontera iz biznis sektora.

Program Učeničko preduzetništvo (eng. Student Enterprise) se u Srbiji sprovodi od školske 2003/2004. godine uz podršku norveške organizacije Business Innovation Programs (BIP) i saglasnost Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Ovaj program podrazumeva implementaciju koncepta učeničkog preduzetništva zasnovanog na norveškom modelu koji je prilagođen lokalnim uslovima, a, osim u Srbiji, sprovodi se i u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori i na Kosovu*. Cilj ovog projekta je da srednjoškolcima pruži neophodno bazično znanje i iskustvo u osnivanju i vođenju pravih preduzeća, proizvodnji pravih proizvoda i usluga, poslovanju sa stvarnim novcem i aktivnostima koje prate poslovanje jednog preduzeća. Program je namenjen i nastavnicima srednjih škola koji imaju ulogu mentora učenicima u ovom poduhvatu. Specifični ciljevi ovog programa su: (1) podsticanje razvoja preduzetničkog duha i preduzetničkog ambijenta među mladim ljudima, (2) pomoć mladim ljudima da razviju lične kvalitete kao što su samoinicijativa, samopouzdanje, kreativnost, timski rad i odgovornost, (3) uvođenje novih praktičnih nastavnih metoda u sistem srednjoškolskog obrazovanja i (4) uspostavljanje saradnje između srednjih škola i „sveta biznisa“. Do sada je aktivnosti programa „Učeničko preduzetništvo“ bilo uključeno preko 5.000 učenika i 140 nastavnika iz 70 škola širom Srbije.⁹

Glavnu okosnicu ovog projekta čine uspostavljanje i realizacija koncepta učeničkih kompanija gde učenici stiču znanje metodom koja podrazumeva rad u realnim uslovima. U tom procesu učenicima pomažu posebno obučeni nastavnici-mentori, sa kojima zajednički osnivaju kompaniju, razvijaju je i zatvaraju u toku jedne godine. Proučavajući životni ciklus jedne kompanije učenici saznaju kako da se nose sa problemima, preprekama i uspesima. Sav eventualni profit koji steknu prodajom

⁸ <http://www.ja-serbia.org/sr/o-nama>

⁹ <http://www.bips.rs/index.php?id=4>

svojih proizvoda/usluga članovi jedne kompanije dele između sebe. Učeničkoj kompaniji profit nije primarni cilj – one predstavljaju školski projekat obrazovnog karaktera (Business Innovation Program, 2014). Pre sprovođenja Programa u školi nastavnici-mentori prolaze kroz obuku za vođenje učeničke kompanije i od stručnih saradnika dobijaju podršku u mentorstvu učeničkih kompanija.

Prekogranična mreža poslovnih savetnika (eng. ADVISOR NET) je IPA projekat prekogranične saradnje sa Mađarskom realizovan tokom 2011. i 2012. godine. Cilj projekta je bio razvoj saradnje zainteresovanih strana u vezi sa konkurentnošću i zapošljavanjem kroz stvaranje novih poslovnih i obrazovnih veza. Ciljne grupe projekta su mala i srednja preduzeća, klasteri, start-up kompanije i preduzetnici, srednje škole prekograničnog regiona sa obrazovnim kadrovima i učenicima, kao i nezaposleni.¹⁰ Pored razmene iskustava i razvoja veština koje će podstaći saradnju između dve države i stvaranja zajedničke Prekogranične poslovne savetodavne mreže za prevenciju nezaposlenosti i podsticanje saradničkih i upravljačkih kompetencija zainteresovanih strana prekograničnog regiona, ovaj projekat je kao poseban cilj imao sinergetski ekonomski razvoj prekogranične poslovne regije putem saradnje MSP i klastera, službi za zapošljavanje i obrazovnih institucija. U skladu sa tim, ciljnu grupu, između ostalih, činile su i srednje škole prekograničnog regiona sa svojim obrazovnim kadrovima i učenicima.¹¹

3.1.3. Preduzetničko učenje kroz međupredmetni i integrisani pristup

Đačko preduzetničko učenje je pilot projekat Centra za preduzetničko učenje u regionu Jugoistočne Evrope koji je započeo školske 2011/2012. godine u osam zemalja u regionu. Četiri osnovne škole sa teritorije Grada Beograda uključene su u ovaj projekat: OŠ „Isidora Sekuć“, OŠ „Mihailo Petrović Alas“, OŠ „Sveti Sava“ i OŠ „Veselin Masleša“. Kroz projekat je u nastavne programe pojedinih predmeta uključivana kompetencija preduzetništva kako bi učenici usvojili pozitivan stav prema preduzetništvu i „preduzetnički“ način razmišljanja. Sa pilotiranjem preduzetničkog učenja se započelo od viših razreda osnovne škole da bi se školske godine 2014/2015. nastavilo na nižim, pri čemu škole koje su prošle jednogodišnji program postaju mentorske škole sa zadatkom da prate i pomažu rad još jedne osnovne škole.¹²

Strateško pilotiranje preduzetničkog učenja u visokoškolskim ustanovama je projekat Centra za preduzetničko učenje u regionu Jugoistočne Evrope na ISCED 5/6 nivou koji se realizuje i u Srbiji. Projekat podrazumeva pilotiranje programa preduzetničkog učenja u visokoškolskim ustanovama u zemljama Jugoistočne Evrope i pilotira se u skladu sa smernicama i preporukama koje je kreirao SEECCEL u prethodnim fazama programa. Glavne aktivnosti projekta su: kreiranje godišnjeg plana univerziteta za preduzetničko učenje, integrisanje preduzetničkog učenja u nastavu, pilotiranje modula preduzetničkog učenja i uspostavljanje studentskog kluba za preduzetničko učenje. Sve spomenute aktivnosti imaju za cilj razvoj svesti o preduzetništvu, sticanje iskustva i veština iz oblasti projekata i upravljanja, planiranje poslovnog poduhvata i realizaciju. Dizajnirana su i tri modula učenja koji podrazumevaju razvoj preduzetničke kulture, preduzetnički proces i preduzetništvo u praksi, koji se pilotirao do kraja 2015. godine kroz radionice kreirane od strane Poslovno-tehnološkog inkubatora tehničkih fakulteta u Srbiji.

Razvoj preduzetništva kao ključne kompetencije u gimnazijama je projekat Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja koji je sproveden 2009. godine u 15 gimnazija u Srbiji i 14

¹⁰ http://www.nsz.gov.rs/live/o-nama/Projekti/ipa_program_prekograni_ne_saradnje_sa_ma_arskom_-_prekograni_na_mre_a_poslovnih_savetnika_advisor_net_cid281

¹¹ http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/423_informator_februar_2013.pdf

¹² <http://www.osveselinmaslesa.edu.rs/index.php?jezik=sr&strana=ISCED>

školskih uprava. Ovaj projekat je realizovan u saradnji s međunarodnom organizacijom International Management Group uz finansijsku podršku Vlade Norveške. Glavni cilj projekta bio je razvijanje preduzetničkog duha kod učenika, kao i osnaživanje kompetencija rukovodstva škola, nastavnika i prosvetnih savetnika u oblasti preduzetničkog učenja i podizanje svesti u gimnazijama o potrebi uspostavljanja preduzetništva kao ključne kompetencije. Pored učenika, u projektu su učestvovali direktori i profesori iz 15 gimnazija i prosvetni savetnici iz 14 školskih uprava. U sklopu ovog projekta razvijen je priručnik „Preduzetničko učenje u gimnazijama“, namenjen nastavnom osoblju.

Đačko preduzetništvo – savremena nastavna sredstva u funkciji promocije preduzetništva kod najmlađih je projekat sproveden tokom 2009. i 2010. godine u tri osnovne škole na području Niša i Aleksinca. Opšti cilj projekta bio je podsticanje preduzetničkog duha među učenicima osnovnih škola sa ciljem njihovog dobrog informisanja o smernicama za prepoznavanje dobre poslovne ideje, o prednostima poslovnog planiranja i upravljanja, o odgovarajućem korišćenju finansija radi uspešne realizacije poslovne ideje, o upotrebi interneta u poslovne svrhe i institucijama čiji rad treba poznavati kako bi se od ideje došlo do stvarnog poslovanja. Specifični cilj ovog projekta bio je promocija preduzetništva i zanatstva sa ciljem boljeg odlučivanja učenika o daljim pravcima obrazovanja. Aktivnosti projekta su obuhvatale nabavku i osposobljavanje savremene aktivne table i prateće opreme, program obuka u trajanju od osam meseci za učenike sedmih i osmih razreda o đačkom preduzetništvu (novembar 2009–maj 2010) i časove engleskog jezika.¹³

Reforma obrazovanja je godinama unazad obuhvatala i **visoko obrazovanje**. Brojne studije ukazuju na to da u modernom društvu održiva konkurentnost u globalnoj ekonomiji sve više zavisi od tehnoloških i inovativnih sposobnosti, kao što su sposobnost da se primeni nova tehnologija, da se razvije novi proizvod, da se uspešno pristupi novom tržištu, da se prihvati dobra praksa u menadžmentu i da se razviju veštine kod svih radno sposobnih (Jones-Evans i saradnici, 1999); spomenuti elementi su upravo oni u kojima univerzitet može dati značajan doprinos, posebno na regionalnom nivou, povezujući industriju i obrazovno–istraživačke institucije i generišući protok i razmenu znanja između partnera. Zato se kao ključni element u stvaranju svakog regiona znanja nameće onaj univerzitet koji je spreman da razvija preduzetnički duh, da promoviše inovaciju, kreativnost i otvori svoja vrata sektoru malih i srednjih preduzeća, ali i da reformiše nastavne planove i programe i sasluša zahteve tržišta. Za univerzitete je važno da budu inovativni u svojim programima i istraživanju, da imaju viziju razvoja i preduzetnički upravljaju daostvaruju prihode iz različitih izvora kako bi stekli slobodu i fleksibilnost u novim poduhvatima.

Ipak, samo prenošenje znanja i osposobljavanje da se osnuje vlastito preduzeće nije jedina uloga koju univerziteti imaju u razvoju preduzetništva, stoga je važno da univerziteti preduzetništvo ne percipiraju samo kao akademsku disciplinu, već i kao fenomen u okviru kog univerziteti imaju važnu ulogu u razvijanju preduzetničke kulture. Imajući ovo na umu, potrebno je povezivati teoriju i praksu, uključiti preduzetničko obrazovanje u sve nastavne planove i programe i učiniti opciju samozapošljavanja podjednako primamljivom kao i rad u već postojećem preduzeću.

Takođe, MPNTR je 2010. godine u saradnji sa Tempus kancelarijom osnovalo tim stručnjaka za reformu visokog obrazovanja (Higher Education Reform Expert Team – HERE team), koji je otvoren i za saradnju sa neakademske partnerima, kao što su druge državne institucije, preduzeća, nevladine organizacije i organizacije iz poslovnog sveta. Do sada je nekoliko TEMPUS projekata bilo posvećeno (između ostalog) povezivanju univerziteta i poslovnog sveta.

¹³ http://www.ucitelj.tasa.edu.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=74:ako-preduzetnistvo-ii&catid=41:projekti&Itemid=59

Primer preduzetničkog univerziteta u Srbiji je Univerzitet u Novom Sadu, na kom su profesori i istraživači vrlo aktivni u uspostavljanju spin-off kompanija zasnovanih na istraživačkim projektima koje realizuju. Kao rezultat njihovog rada do sada su na Univerzitetu u Novom Sadu uspostavljene 102 spin-off kompanije,¹⁴ koje su imale obrt od 90,4 miliona evra u 2014. godini. Spin-off kompanije su pretežno u sektoru informacionih i komunikacionih tehnologija i dolaze sa Fakulteta tehničkih nauka. Kao verovatno najuspešniji primer spin-off kompanije koju je uspostavio ovaj univerzitet može se navesti kompanija koja danas nosi ime „Schneider DMS, joint venture“ i predstavlja kompaniju koja za glavni fokus rada ima istraživanje, razvoj i inženjering u oblasti softvera za upravljanje sistemima prenosa električne energije. Kompanija je pre nekoliko godina pokrenuta od malog tima profesora i studenata, a danas zapošljava preko 1.000 eksperata (30 doktora nauka). Kompanija je svoje proizvode plasirala u 50 zemalja, gde ih koristi 130 operatera za prenos električne energije, koji snabdevaju preko 70 miliona krajnjih korisnika (Serbian Venture Network, 2015). Na ovaj način su Fakultet tehničkih nauka i Univerzitet u Novom Sadu postali centar efikasne saradnje sa privredom koja je zasnovana na inovativnim aktivnostima, a tako stvorena preduzetnička klima motivisala je veliki broj istraživača, pre svega profesora i asistenata da se oprobaju u preduzetničkom poduhvatu.

Međutim, rezultati u podsticanju studenata u pokretanju sopstvenih preduzetničkih poduhvata nisu pratili ove rezultate i praktično nisu ni zaživeli do sada. Iako se kreativnost prvenstveno vezuje za mlade, kao i spremnost za preuzimanje rizika, čini se da ovi resursi nisu dovoljno iskorišćeni niti da postoji infrastruktura koja će im pomoći. Velika većina nastavnih programa, ako ne i svi, obrazuju studente i spremaju za rad u velikim preduzećima ili onim koja je neko drugi osnovao, dok se preduzetništvo na fakultetu izučava u okviru svega nekoliko nastavnih programa.

3.2. Preduzetničko učenje, partnerske institucije i organizacije i njihova uloga¹⁵

U izgradnji preduzetničke kulture u društvu, a posredno u institucionalizaciji i ostvarivanju preduzetničkog učenja, potrebni su angažovanje i doprinosi različitih aktera. Svaka od institucija i organizacija u tim procesima ima važnu ulogu jer tek kada se usaglase regulatorni okvir, razvoj veština i poslovnih sposobnosti, senzitivizacija poslovnog okruženja, i na kraju, ulaganje sredstava u tržište, stvaraju se preduslovi za uspešno uspostavljanje i razvoj preduzetničke kulture u društvu.

Uloga javnog sektora koji predstavlja ministarstva je da omogući dobro definisan pravni i strateški okvir za funkcionisanje preduzetništva i preduzetničkog učenja. Na taj način ministarstva obezbeđuju legitimitet svim aktivnostima koje se tiču preduzetništva. U Srbiji su mnoga ministarstva indirektno povezana sa ovim pitanjem; ali ona koja se, iako na različite načine, najdirektnije bave pitanjima preduzetništva su **Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja** (koje se bavi pitanjima preduzetničkog učenja u formalnom obrazovnom sistemu), **Ministarstvo omladine i sporta** (koje u svom delokrugu ima i podučavanje mladih vezano za zapošljavanje, podršku sistemu karijernog vođenja i savetovanja, preduzetničko učenje u sistemu neformalnog obrazovanja) i **Ministarstvo privrede** (koje, osim što u nadležnosti ima opšta pitanja vezana za privredu, ima i poseban sektor koji se bavi pitanjima malih i srednjih preduzeća i preduzetništva). Važno je naglasiti da spomenuti sektor u okviru Ministarstva privrede, između ostalog, obavlja poslove koji se direktno odnose na preduzetništvo, odnosno tiču se: razvoja i unapređenja poslovanja malih i srednjih preduzeća i

¹⁴ Spin-off kompanija je poseban oblik preduzetničke kompanije koju je prethodno pokrenula i s njom bila povezana neka druga kompanija/institucija/organizacija. To je nezavisna kompanija koja se razvija onda kada se preduzetnici koji žele da proizvode slične ili povezane proizvode i usluge kao matična kompanija/institucija/organizacija osamostale.

¹⁵ Delokrug rada i opisi aktivnosti pobrojanih institucija i organizacija su preuzimani sa njihovih zvaničnih internet prezentacija.

preduzetništva (MSPP); položaja i povezivanja MSPP i drugih oblika organizovanja za obavljanje privredne delatnosti; podsticanja razvoja MSPP, zanatstva i zadruga; predlaganja aktivnosti i mera za olakšavanje pristupa finansijskim sredstvima za MSPP i podrške za otpočinjanje poslovanja; pripreme i predlaganja aktivnosti za unapređenje ženskog preduzetništva, preduzetništva mladih i socijalnog preduzetništva, kao i identifikovanje potreba i učestvovanje u pripremi i oblikovanju aktivnosti na uvođenju preduzetničkog obrazovanja i unapređenju radne snage za MSPP; usklađivanja sa Aktom o malim preduzećima i drugim politikama i propisima EU u oblasti razvoja MSPP, itd.

Od drugih institucija i organizacija na nacionalnom nivou izdvajaju se:

Nacionalna služba za zapošljavanje, koja pruža usluge nezaposlenim licima i poslodavcima u Srbiji. U Nacionalnoj službi za zapošljavanje u okviru razvoja preduzetništva sprovode se informativno-savetodavne usluge, edukativne usluge, mentorstvo i specijalističke usluge. Informativno-savetodavne usluge se pružaju u regionalnim filijalama ove službe, što ih čini široko dostupnim. Edukativne usluge za nezaposlena lica su pružane korisnicima ove službe putem obuke „Put do uspešnog preduzetnika“, koja je predstavljala obavezan uslov za odobravanje subvencije za samozapošljavanje. Ovu obuku su izvodili timovi trenera za razvoj preduzetništva, koji su formirani u svim filijalama Nacionalne službe za zapošljavanje. Ova služba subvencioniša i samozapošljavanje, pruža usluge mentorstva i daje subvencije za otvaranje novih radnih mesta.

Unija poslodavaca Srbije je jedina predstavnička organizacija poslodavaca u Srbiji i predstavlja organizaciju koja okuplja kompanije iz različitih struktura i veličina zarad artikulisanja zajedničkih ciljeva i interesa. Unija poslodavaca kontinuirano radi na aktivnostima promovisanja preduzetništva i uspostavljanju sistema održivog preduzetništva, sa posebnim osvrtom na razvoj ženskog preduzetništva, putem više projekata na nacionalnom i lokalnom nivou, stalne promocije dobrih praksi, umrežavanja i zajedničkih inicijativa usmerenih ka kreiranju povoljnijeg poslovnog ambijenta.

Privredna komora Srbije je nezavisna, nevladina, poslovno-stručna interesna asocijacija pravnih subjekata i pojedinaca koji deluju u oblasti privrede. Funkcije komore su: zastupanje poslovnih interesa članova pred državnim organima i organizacijama, usklađivanje interesa i aktivnosti kompanija, definisanje zajedničkog nastupa, razmena iskustava, uspostavljanje poslovnih kontakata, itd. U okviru Privredne komore Srbije još od 2002. godine postoji i Centar za edukaciju i stručno obrazovanje, koji učestvuje u nacionalnim projektima iz oblasti reforme obrazovnog sistema i tržišta rada. Centar realizuje raznovrsne seminare, što svakako predstavlja dragocen resurs kada je u pitanju preduzetničko učenje van formalnog sistema obrazovanja.

Republička agencija za mala i srednja preduzeća i preduzetništvo bila je organizacija osnovana sa ciljem da podrži (pomogne, savetuje i zaštiti) razvoj i interese sektora malih i srednjih preduzeća, što treba da doprinese uravnoteženju privredne strukture, povećanju dinamike privrednog razvoja i oživljavanju ekonomskih tokova u zemlji. Između ostalog, ova agencija je realizovala veliki broj edukativnih programa za instruktore i za obuku preduzetnika i menadžera malih i srednjih preduzeća kao što su: edukacija preduzetnika za izradu biznis plana i za vođenje biznisa, nezaposlenih lica na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje i ekonomsko-tehnoloških viškova, obuku trenera u sferi preduzetništva – osposobljavanje institucija i pojedinaca na regionalnom nivou, mentorstvo, jačanje edukativnih procesa u sferi preduzetništva na fakultetima i višim školama u Srbiji, itd. Promocija preduzetništva je bila jedna od važnih aktivnosti kojom se bavila Agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva kroz učestvovanje, organizaciju i podršku preduzetničkim sajmovima na regionalnom i lokalnom nivou, kao i promotivne kampanje. **Nacionalna agencija za regionalni razvoj** sprovodila je programe podrške razvoju konkurentnosti MSP, kao i programe

obuke potencijalnih preduzetnika. Pored Nacionalne agencije, u Srbiji postoji još 17 regionalnih agencija za razvoj koje ostvaruju različite programe podrške preduzetništvu i razvoju MSP. Nacionalnu agenciju za regionalni razvoj nasledila je **Razvojna agencija Srbije**, koja je počela sa radom početkom 2016. godine.

Sve ove institucije i organizacije na različite načine podržavaju preduzetničko učenje, razvijanje preduzetničkog duha i razvijanje preduzetničke kulture u Srbiji. U slučaju organizacija koje sprovode obuku, njihovo znanje, iskustvo i ekspertiza bi mogli da budu iskorišćeni u nastavi bilo u smislu angažovanja njihovih stručnjaka da drže predavanja na određenu temu ili, još konkretnije, da pružaju važne informacije o lokalnom tržištu rada učenicima (npr. o suficitarnim i deficitarnim zanimanjima). Njihova funkcija može da bude značajna i kada je u pitanju upućivanje učenika u mogućnosti osnivanja sopstvenog poslovanja. Takođe, ove institucije i organizacije mogu da budu i značajan izvor informacija za same nastavnike.

Na pokrajinskom nivou postoji **Garancijski fond Autonomne pokrajine Vojvodine** – on podstiče kreditiranje preduzetnika, malih i srednjih preduzeća i individualnih poljoprivrednih proizvođača kroz garantovanje za uredno vraćanje kredita odobrenih od strane poslovnih banaka na teritoriji Autonomne pokrajine Vojvodine. Putem izdavanja garancije ovaj fond postiže da banke: podržavaju projekte većeg rizika (start-up, inovacije...), daju kredite sa nižim i fiksnim kamatama, daju duži grejs period, daju duže rokove otplate kredita, rade sa nižim provizijama i sl. Informacije koje ovaj fond može da pruži učenicima su posebno značajne kada su u pitanju saznanja koja se tiču mogućnosti kreditiranja u situacijama kada se učenici podstiču da osnuju sopstveno poslovanje ili pokrenu inovativni projekat.

U pregledu partnera u oblasti preduzetništva svakako ne treba zaboraviti ni poslovni sektor. U partnerstvu sa školama kompanije značajno mogu da doprinesu stvaranju realne slike o poslovanju i stvaranju kulture preduzetništva kroz podizanje svesti o važnosti preduzetništva. Oblici saradnje sa kompanijama su brojni – od uključivanja u radne aktivnosti kompanije, promocije, preko zajedničkih projekata, do organizovanja sajмова učeničkog preduzetništva i takmičenja učeničkih kompanija. Kompanije mogu da budu i značajan oslonac prilikom kreiranja preduzetnički orijentisanih i lokalno relevantnih nastavnih planova i programa.

Dodatno, značajan resurs institucijama sistema, ali i školama mogu da budu i organizacije civilnog društva. Pored organizacija koje se bave obukama iz oblasti veština i znanja koje se tiču preduzetničkih osobina i stavova i koje mogu uspešno da podrže nastavnike u izboru nastavnih metoda i odabiru literature, postoje i aktivne organizacije čiji je glavni fokus samo preduzetništvo. Od tih organizacija su najznačajnije, već nekoliko puta spominjane, **Business Innovation Programs (BIP)** i **Dostignuća mladih u Srbiji** (*Junior Achievement Serbia*). Business Innovation Programs (BIP) je neprofitna organizacija koja daje doprinos stvaranju novih radnih mesta i pomaže u osnaživanju stručnjaka koji se bave ekonomskim razvojem. Aktivnosti BIP-a se zasnivaju na principima tržišne ekonomije i oslanjaju se na prenošenje dokazano dobrih preduzetničkih praksi. Osnovne aktivnosti ove organizacije zasnivaju se na eksploataciji principa tržišne ekonomije i transferu preduzetničke ekspertize. Organizacija „Dostignuća mladih u Srbiji“ sprovodi obrazovne programe iz oblasti preduzetništva i finansijske pismenosti, po licenci *Junior Achievement Worldwide*. Programi se odvijaju preko cele godine i besplatni su za sve učenike osnovnih i srednjih škola u Srbiji. Ova organizacija razvija i sprovodi ekonomske obrazovne programe za mlade ljude kroz partnerstvo između biznisa i obrazovnog sistema, a svojim programima približava svet poslovanja mladim ljudima i razvija njihove potencijale.

4. Procena efekata i uticaja različitih koncepcija preduzetničkog učenja u Srbiji

Percepcija uloge obrazovanja u razvijanju smisla za inicijativu i preduzetničkog duha se prilično razlikuje od zemlje do zemlje. OECD izveštaj *Pogled na preduzetništvo 2013*. (eng. *Entrepreneurship at a Glance 2013*) pokazao je da u Brazilu, Norveškoj i Portugaliji više od 75% odraslih smatra značajnim formalno obrazovanje, dok je ovaj udeo u Japanu manji od 20%. S druge strane, u Izraelu, Japanu i Ujedinjenom Kraljevstvu 60% ispitanika smatra da im škola nije pomogla da razviju osećaj za inicijativu i veštine potrebne za pokretanje sopstvenog biznisa. Ipak, u mnogim zemljama postoji razlika između razumevanja uloge obrazovanja u jačanju preduzetničkog duha i uloge u praktičnom osposobljavanju učenika da pokrenu svoj biznis (OECD, 2013). Mišljenja o uticaju škole na formiranje shvatanja uloge preduzetnika u društvu se takođe razlikuju od zemlje do zemlje, pri čemu se procena uloge preduzetnika u društvu ne dovodi u vezu sa procenom uloge obrazovanja.

Ipak, Evropski izveštaj iz 2015. godine je prikazao **efekte preduzetničkog učenja** na osnovu analize 91 studije preduzetničkog učenja iz 23 evropske zemlje. Zaključak izveštaja je da „preduzetničko učenje funkcioniše“ (Evropska komisija, 2015). Nalazi govore da učenike koji su imali iskustvo preduzetničkog učenja tokom školovanja, u poređenju sa vršnjacima koji nisu, karakteriše sledeće:

- razvijaju intenzivnije odnose sa školom i vršnjacima;
- pokazuju veće samopouzdanje, veću motivaciju za učenje i više profesionalne ambicije;
- u manjem su riziku od nezaposlenosti i češće su u stabilnom zaposlenju;
- imaju bolje plaćene poslove;
- imaju veće šanse da započnu sopstveno poslovanje;
- njihove firme imaju tendenciju da budu inovativnije i uspešnije od onih kojima rukovode osobe bez ovakvog iskustva tokom obrazovanja.

Preduzetničko učenje ima uticaj i na institucije koje ga smatraju prioritetom i koje ga podržavaju; ova dva udružena uticaja – na pojedinca i institucije – dovode do društvene i ekonomske promene.

Stoga se procena efekata i uticaja različitih koncepcija preduzetničkog učenja u Srbiji koja sledi oslanjala na spomenute nalaze – procenjivane su slične dimenzije uticaja preduzetničkog učenja. Gde god je to bilo moguće, uticaj se procenjivao na dva nivoa: procenjivao se uticaj na pojedince (učenike) koji su učestvovali u preduzetničkim aktivnostima i uticaj na škole u kojima su se aktivnosti ostvarivale. Takođe, gde god je bilo moguće ispitivane su i percepcije nastavnika.

Treba istaći i to da je deo ispitivanja uticaja obuhvatao deo primarnih istraživanja koja su realizovana za potrebe izrade ovog dokumenta, dok se drugi deo procene oslanjao na postojeće evaluativne studije.

4.1. Evaluacija postojećih programa koji su za cilj imali uvođenje preduzetničkog obrazovanja

4.1.1. Evaluacija efekata i uticaja uvođenja preduzetništva kao posebnog predmeta

➤ ***Učenici prvih generacija koji su u nastavnom planu i programu imali preduzetništvo kao predmet***

Kao što je već rečeno, od školske 2004/2005. do 2008/2009. godine Preduzetništvo je kao predmet uvedeno u 28 oglednih profila u stručnom obrazovanju.

Za potrebe izrade ovog dokumenta u saradnji sa školama koje su učestvovalе u projektu „Program reforme stručnog obrazovanja“ i koje su u spomenutom vremenskom roku realizovale program predmeta preduzetništvo procenjeno je da je broj učenika koji su pohađali ovaj predmet bio oko 5.000. Takođe, zahvaljujući školama identifikovano je 219 bivših učenika iz 59 škola (iz svih regiona u Srbiji) koji su kontaktirani kao potencijalni učesnici istraživanja.

Na poziv se odazvalo njih 107, od čega je 58 učestvovalo u tri grupna intervjua (Beograd – 19, Niš – 13 i Subotica – 26), sa 41 bivšim učenikom je obavljen telefonski intervju, a njih 8 je na pitanja odgovorilo elektronskim putem.

Ispitanici su odgovarali na nekoliko „baterija“ pitanja od kojih se prva odnosila na opšte podatke o školovanju i zaposlenju, druga na uticaj preduzetničkog učenja na razvoj ličnih osobina i stavova, treća na usvajanje konkretnih ekonomskih znanja i četvrta na uticaj preduzetništva na izbor zanimanja i pokretanje sopstvenog poslovanja.

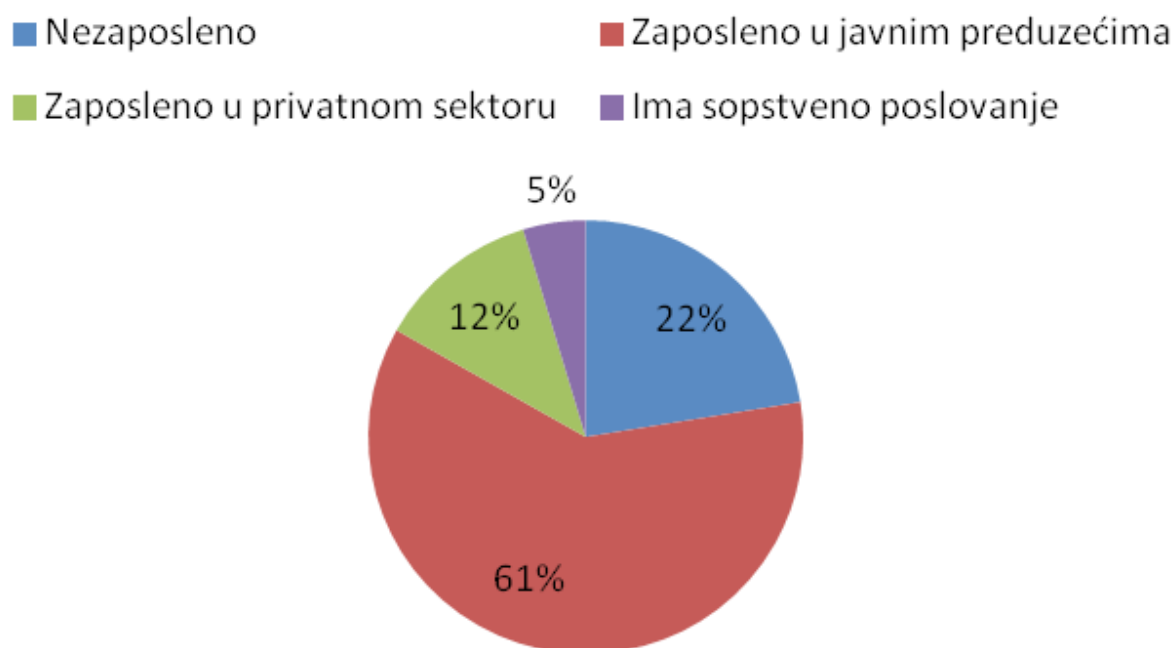
Od spomenutih 107 ispitanika, čak 62 (58%) je po završetku srednje škole svoje obrazovanje nastavilo na fakultetima (četvorogodišnji obrazovni profil, mahom iz područja rada elektrotehnike, zatim poljoprivrede i medicine).¹⁶

Trenutno zaposlenje ispitanika je prikazano u Grafikonu 1, uz napomenu da su status i vrsta zaposlenosti računati u odnosu na trenutnu zaposlenost/nezaposlenost ispitanika bez obzira na to da li su započeli, završili ili nisu završili obrazovanje na visokoškolskim institucijama.

---

¹⁶ Procenat onih koji su nastavili školovanje po područjima rada je računat na osnovu ukupne zastupljenosti po području rada, a ne na osnovu zastupljenosti u uzorku.

Grafikon 1. Status i vrsta zaposlenja ispitanika

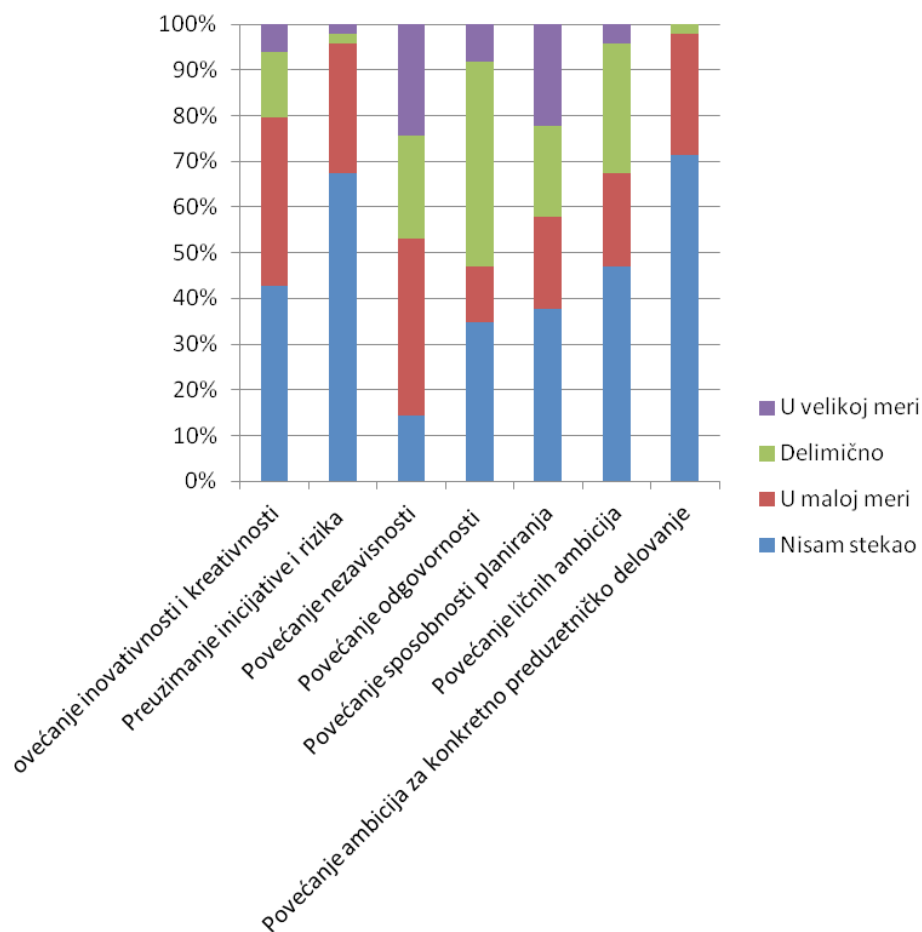

U apsolutnim brojevima ovo znači da je samo pet ispitanika imalo sopstveno poslovanje (dve samostalne zanatske radnje koje ne zapošljavaju više od pet osoba, dve samostalne trgovinske radnje sa manje od pet zaposlenih i jedna veterinarska ambulanta). Ovaj podatak se, iako delimično neočekivan, ne može posmatrati van konteksta celokupnog stanja privrede u Srbiji, te svakako treba obazrivo procenjivati koliko su znanja o preduzetništvu ili usvajanje preduzetničkih stavova uopšte moćni da se „suprotstave“ globalnoj ekonomskoj situaciji. Ovo takođe znači da bi trebalo razmotriti, u nekim budućim procenama uticaja preduzetničkog učenja, korišćenje indikatora koji se odnose na pokretanje sopstvenog poslovanja, jeroni u situaciji nestabilne privrede i tranzicionih kretanja privrede u Srbiji nikako ne mogu da daju realnu sliku o uticaju preduzetničkog učenja.

Kada je u pitanju procena uticaja preduzetničkog učenja na razvoj ličnih osobina i stavova, treba napomenuti da su gotovo svi ispitanici izjavili da su preduzetništvo tokom školovanja shvatali isključivo kao jedan od mnogih predmeta, bez svesti o tome da taj predmet ima za cilj da razvija i neke lične osobine i stavove kod njih. U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da su se tokom razgovora prisećali tema i sadržaja („lekcija“) koje su obrađivane.

Imajući u vidu iskustvo sa ispitanicima, napravljena je „lista za proveru“ koja je korišćena tokom telefonskih intervjuja i elektronskog odgovaranja na pitanja. Tako su izjave 49 ispitanika sumirane u Grafikonu 2.

Grafikon 2. Lične osobine i stavovi podstaknuti putem preduzetničkog učenja i njihova usvojenost

Svaki od ispitanika, nakon što se izjasnio o osobinama, stavovima i stepenu usvojenosti, ispitivan je o razlozima zbog kojih na taj način razmišlja. Ponovo je najčešći odgovor bio da je preduzetništvo samo jedan u nizu mnogih drugih predmeta i da ga nisu povezivali sa strukom (iako je to bila jasna namera kreatora predmetnog programa, kako je navedeno u delu 3.1.1.). Ipak, pojavile su se i dve „zanimljivosti“ – prva, deo ispitanika je izjavio da bi mu se, da su znali da ovaj predmet cilja i na razvoj svega navedenog, mnogo više posvetili. Druga, deo ispitanika je rekao da im je sada jasno zbog čega su nastavnici preduzetništva stalno insistirali na domaćim zadacima, „*nekakvim podelama po grupama*“ i „*pravljenju raznih skripti*“. Treba primetiti i to da je najveći broj ispitanika izjavio da im je u velikoj meri preduzetničko učenje pomoglo u povećanju nezavisnosti, nakon koga je usledilo povećanje sposobnosti planiranja. Ovo bi se moglo objasniti i metodama rada nastavnika preduzetništva koje se oslanjaju na interaktivnost i aktivno učenje, ali bi im se svakako moglo i zameriti to što nisu jasno obrazložili učenicima svrhu i cilj predmeta, kao i ciljeve pojedinačnog časa i preduzetanih aktivnosti.

U oblasti koja se odnosila na usvajanje konkretnih ekonomskih znanja i veština zanimljivo je da su se svi ispitanici složili da im je najkorisnija veština koju su stekli – veština pisanja biografije (CV-ija), a nekoliko ispitanika je istaklo da im je tokom daljeg školovanja veoma koristilo to što su u okviru predmeta stekli veštinu procene poslovne ideje, jer su je kasnije koristili u mnogim drugim poslovnim i životnim situacijama. Svi se slažu oko toga da se najviše insistiralo na pisanju poslovnog plana i „*stvarima vezanim za marketing*“, što većina smatra beskorisnim, preopširnim i nepotrebnim. Obrazloženje za ovakve stavove su dali ispitanici pozivajući se na opštu situaciju u

društvu i opšte siromaštvo, kao i na to da je u tom trenutku retko ko od njih mogao i da pomisli da može pokrenuti sopstveno poslovanje za koje bi mu bila potrebna gore pomenuta znanja i veštine. Deo ispitanika smatra da u periodu kada se obrađuju dati sadržaji učenici („deca“) nisu dovoljno zreli „da ih prime“. U tumačenju ovakvih izjava treba biti obazriv i ne treba, bez pažljive dodatne analize, zaključivati o ovom predmetnom programu kao neadekvatnom ili pretencioznom – ovakvi stavovi mogu biti posledica istorijskog nasleđa društva u kome se preduzetnička kultura nije razvijala decenijama i gde je dominantan stav bio da država treba da obezbedi posao, da je obaveza pojedinca da se školuje, da se posao obezbeđuje školovanjem u okviru uske naučne oblasti, kao i opšte infantilizacije generacija gde roditelji na sebe preuzimaju uloge onih koji privređuju i odlučuju. Odgovor na ova pitanja bi se mogao naći u nekim budućim istraživanjima koja bi za predmet imala ispitivanje stavova roditelja prema preduzetništvu i uticaja opštih društvenih obrazaca ponašanja i kulture na ukorenjivanje preduzetništva u jednom društvu. Svakako nije isključeno ni da bi se stručnom i dubinskom analizom predmetnog programa ipak zaključilo da pojedini sadržaji u okviru predmeta nisu primereni razvojnom dobu kojem su namenjeni.

Niko od ispitanika ne smatra da je preduzetničko učenje u školi uticalo na njihovo promišljanje o izboru zanimanja, niti da ima bilo kakve veze sa izborom da li će raditi u javnom ili privatnom sektoru. Što se tiče pokretanja sopstvenog poslovanja brojke o onima koji su to uradili i obrazloženja o sadržajima vezanim za poslovne planove i marketing govore sami za sebe.

Ovi rezultati su u izvesnoj meri kompatibilni sa istraživanjem kojim su merene preduzetničke težnje studenata novosadskog univerziteta i koje je pokazalo da studenti imaju prilično pozitivne stavove prema zanimanju preduzetnika, ali da negativno procenjuju „atmosfera za preduzetništvo“, da smatraju da je preduzetničko obrazovanje nedovoljno za razvoj pozitivnih stavova prema preduzetništvu i da svega 44% ispitanih studenata ispoljava težnju da nakon završetka fakulteta osnuje sopstveno poslovanje (Markov i Stanković, 2008, str. 73-113).

➤ ***Nastavnici predmeta preduzetništvo koji su prolazili direktnu obuku i predavali preduzetništvo učenicima prvih generacija koji su u nastavnom planu i programu imali preduzetništvo kao predmet***

Od ukupno 89 nastavnika koji su u okviru prve faze Programa reforme srednjeg stručnog obrazovanja prošli obuku za realizaciju nastavnog programa predmeta preduzetništvo, njih 29 je pokazalo voljnost da učestvuje u istraživanju. Dodatno, tri nastavnika koji su prošli obuku više ne rade u školama u kojima su radili tokom trajanja obuke, a dva nastavnika više ne rade u obrazovanju.

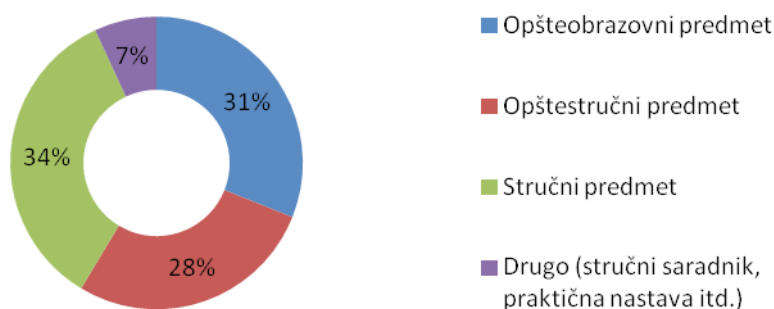
Sa nastavnicima su realizovani individualni intervjui tokom kojih su odgovarali na četiri grupe pitanja – (1) koja su se odnosila na opšte podatke o predmetu koji predaju, godinama radnog staža, broju godina provedenih predajući preduzetništvo; (2) koja su se odnosila na procenu uticaja preduzetničkog učenja na razvoj ličnih osobina i stavova i konkretnih ekonomskih znanja kod učenika; (3) koja su se odnosila na uticaj preduzetničke obuke na njihov rad i (4) koja su povezana sa njihovom procenom uticaja uvođenja predmeta preduzetništvo na školu (aktivnosti škole, sklapanje partnerstava škole i poslovnog okruženja, školske kulture, itd.) u kojoj su zaposleni.

Važno je napomenuti i da su, od spomenuta tri nastavnika koji su prošli obuku, a koji više ne rade u školama u kojima su radili tokom trajanja obuke, sva tri kontaktirana samo sa jednim pitanjem – da li su znanja i iskustva o ostvarivanju ovog predmeta preneli nastavnicima koji su ovaj predmet „preuzeli“ nakon njih. Pozivu na intervju su se odazvala dva nastavnika i tom prilikom se saznalo da je jedan nastavnik preneo svoje znanje i iskustvo, dok drugi čak ni ne zna ko je od nastavnika nastavio da predaje preduzetništvo u datoj školi. Ovaj podatak se ističe, ne zbog statističke

značajnosti jer primer od dva nastavnika ne može da ukaže na bilo kakvu zakonitost u ispitivanoj populaciji, već zbog činjenice da se do sada nisu pokretala pitanja obaveznosti horizontalnog prenošenja znanja i iskustava u slučajevima kada dolazi do „preuzimanja“ predmeta. Ovo pitanje nije od primarnog značaja kada su u pitanju „klasični“ predmeti gde se podrazumeva da nastavnik koji „preuzima“ predmet ima odgovarajuću školsku spremu i znanja vezana za taj predmet stečena tokom inicijalnog školovanja; ali, kada je u pitanju predmet preduzetništvo za koji ne postoji jedinstvena i standardizovana obuka, ovo pitanje treba da zauzme posebnu pažnju. Imajući u vidu navedeno iskustvo sa spomenutim nastavnicima, u slučajevima u kojima nastavnici više ne predaju predmet preduzetništvo postavljano im je i ovo, dodatno pitanje.

Nastavnici koji su prolazili obuke da bi mogli da predaju predmet preduzetništvo su u gotovo podjednakim procentima nastavnici opštih, opštetručnih i stručnih predmeta,¹⁷ imaju prosečno 19 godina radnog staža, a preduzetništvo predaju u proseku devet godina. Iako su neki od nastavnika tokom različitih školskih godina imali „prekide“ u predavanju ovog predmeta, njih četvoro je držalo nastavu iz ovog predmeta tri i manje godina i više ga nikada nije predavalo. Povezano sa prethodno napisanim, ova četiri nastavnika su pitana da li su svoje znanje i iskustvo preneli kolegama koji su nastavili da predaju predmet preduzetništvo. Sva četiri nastavnika su odgovorili da jesu, od čega je samo jedan „prenošenju znanja“ posvetio nekoliko dana tako što je simulirao (gde god je to bilo moguće) ceo proces obuke i nastavio da podržava novog nastavnika tokom čitave godine, dok se u ostala tri slučaja podrška sastojala u pregledu prethodnog programa i otvorenosti za dalje konsultacije. Ovim nalazom se potvrdila malopredložena pretpostavka da u školama nedostaje praksa horizontalnog učenja i prenošenja znanja. Ovakva situacija može govoriti o odnosima i praksama u kolektivu, kulturi same škole i pojedinačnim nastavnicima, ali svakako, u datom kontekstu, govori o nedostatku aktivnosti povezanih sa horizontalnim učenjem u školama u Srbiji, tj. o nepostojanju jasno definisanih profesionalnih pravila prenošenja znanja među kolegama. Kao što je već rečeno, ovo je posebno važno u situacijama u kojima je nekada postojala ciljana inicijalna obuka nastavnika (u ovom slučaju organizovana u okviru projekta), ali koja više u tom obliku ne postoji, a druge obuke koje se realizuju nisu u potpunosti adekvatne i ne mogu zameniti inicijalnu obuku.

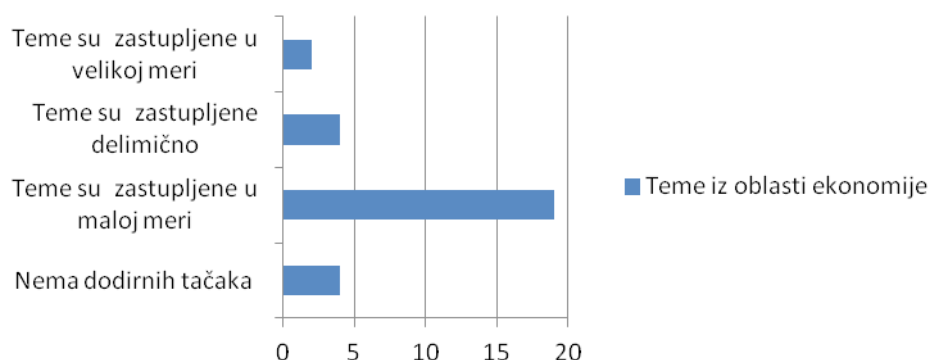
Grafikon 3. Vrsta predmeta koje predaju ispitivani nastavnici

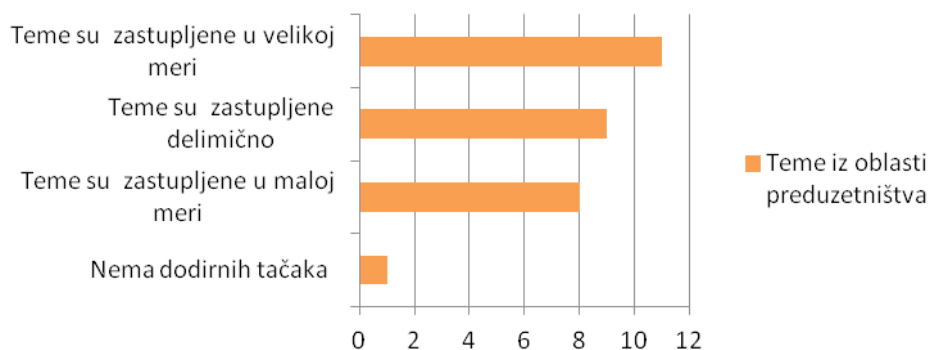
¹⁷ Ovde treba imati u vidu da su pojedini predmeti u okviru nekih profila opšte stručni, dok su u okviru drugih profila opšti. Međutim, razlog za ovakvu podelu radije služi da se utvrdi da li su se nastavnici nekih predmeta u okviru profila koje predaju radije opredeljivali da prođu obuku i predaju preduzetništvo od nekih drugih.

Dodatno, nastavnici su pitani da li i u kojoj meri njihov „primarni“ predmet pokriva teme iz ekonomije, a potom i koliko su u njihovom predmetu zastupljene teme koje se odnose na preduzetništvo. Razlog za postavljanje ovog pitanja, imajući u vidu odgovore njihovih bivših učenika, bila je potreba da se proceni da li nastavnici vide razliku između klasičnih ekonomskih sadržaja i sadržaja, svrhe i ishoda preduzetničkog učenja definisanih u programu predmeta preduzetništvo. Takođe, uvidom u program obuke uočeno je da se na toj razlici jasno i stalno insistiralo, a uočene su i mogućnosti da se preduzetničke veštine stiču i odabirom metoda aktivne nastave. Odgovori nastavnika su sumirani u Grafikonu 4 i Grafikonu 5.

Grafikon 4. Zastupljenost ekonomskih tema/sadržaja u „primarnom“ predmetu koji predaje nastavnik

Grafikon 5. Zastupljenost preduzetničkih tema/sadržaja u „primarnom“ predmetu koji predaje nastavnik

Prikazani podaci se mogu tumačiti kao pozitivan nalaz jer ukazuju na to da nastavnici preduzetništvo vide kao širu oblast od ekonomije i da shvataju da suština predmeta nije samo u ekonomskim sadržajima, već da se preduzetništvo odnosi na veštine i na stavove koji mogu biti primenjeni i van sfere ekonomije i poslovanja. Ovakav nalaz ukazuje i na to da među nastavnicima postoji razumevanje preduzetništva kao ključne kompetencije.

Što se tiče procene uticaja učenja o preduzetništvu na razvoj ličnih osobina i stavova i konkretnih ekonomskih znanja kod učenika, nastavnici u najvećoj meri smatraju da su učenicima pomogli da steknu znanja iz oblasti ekonomije, ali značajan deo njih smatra da su kod učenika uspeali i da razviju stav „da oni (učenici) mogu da urade ono što naume“, „da je važno proceniti pozicije“, „da treba biti proaktivan, a ne čekati skrštenih ruku“. Na pitanje da li znaju da je neko od njihovih

učenika pokrenuo samostalno poslovanje i, ako jeste, da li u tome vide zaslugu predmeta koji predaju, najveći broj nastavnika je odgovorio da nije upoznat sa tim (osim nastavnika iz veoma malih sredina, koji znaju da niko od njihovih bivših učenika nema sopstveno poslovanje), ali da bi bila dobra ideja da se ova informacija u budućnosti prati. Kao i učenici, i nastavnici su smatrali da dovođenje u vezu pokretanja samostalnog poslovanja i predmeta preduzetništvo nema smisla u kontekstu opšte ekonomske situacije u zemlji i da pokretanje sopstvenog poslovanja može biti indikator uspešnosti uvođenja predmeta preduzetništvo „u nekoj drugoj zemlji, gde vlada uređen sistem i gde je razvijena ekonomija“. Dodatno, nastavnici su svesni da je veliki broj njihovih učenika nastavio obrazovanje po završetku srednje škole i uvereni da im je predmet preduzetništvo pomogao oko izbora visokoškolske institucije, pa samim tim i karijernog puta (što je u suprotnosti sa izjavama učenika).

Nastavnici ujednačeno ocenjuju uticaj uvođenja predmeta preduzetništvo na promene na školskom nivou kao mali (samo jedan nastavnik tvrdi da se promena nije desila). Saglasni su i u stavu da se najveći pomak desio u shvatanju važnosti preduzetništva kod dela nastavnika, da je škola uvidela da preduzetništvo može da im pomogne u ostvarivanju socijalnih partnerstava (što je za stručne škole od posebnog značaja) i da je uvođenje predmeta vodilo većem aktivizmu kada je u pitanju učešće u drugim preduzetničkim programima. Takođe, nastavnici su saglasni da su za realizaciju bilo koje preduzetničke aktivnosti važni razumevanje i podrška menadžmenta škole, što je bio slučaj u svakoj od škola ispitanika. Na dodatno pitanje da li je uvođenje ovog predmeta doprinelo jačanju timskog rada kod nastavnika, odnosno da li su ojačani međupredmetni pristup i tematsko planiranje nastave, samo polovina ispitanika to potvrđuje – najveći broj ispitivanih nastavnika smatra da su aktivnosti tog tipa bile učestalije u prvim godinama po uvođenju predmeta da bi se vremenom „izgubile“. Danas se preduzetništvo uglavnom realizuje kao i svaki drugi predmet u nastavnom planu i programu profila – fokusirano na sadržaj, propisane ishode i u okviru za to predviđenog broja časova.

➤ ***Učenici koji su nastavu završili prošle školske godine i u nastavnom planu i programu imali preduzetništvo kao predmet***

Kako bi se ispitale percepcije različitih generacija učenika i utvrdilo da li postoje razlike, odnosno da li je došlo do pozitivnih ili negativnih promena u realizaciji i uticaju predmeta preduzetništvo sa protokom vremena od uvođenja, anketirano je 100 učenika. U identifikaciji učenika je učestvovalo 30 škola od kojih su (u više od polovine) ogledni profili prošli sistematizaciju u redovan sistem, a predmet preduzetništvo je postao integralni deo redovnog plana i programa datog profila. Dodatni razlog za ispitivanje stavova ovih učenika predstavlja činjenica da veliki deo nastavnika koji su im predavali preduzetništvo nije prošao direktnu obuku za realizaciju programa iz ovog predmeta.

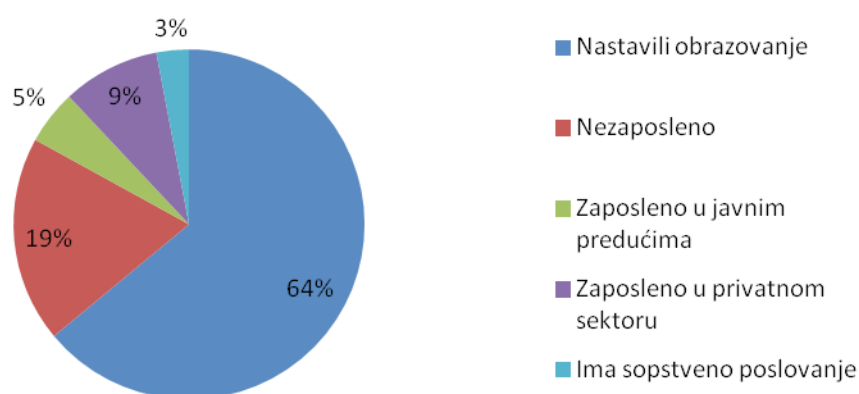
Ovi bivši učenici su učestvovali na grupnim intervjuima (Beograd – 15 i 11, Niš – 7 i Subotica – 9), sa 20 bivših učenika je obavljen telefonski intervju, a 38 je na pitanja odgovorilo elektronskim putem.

Prvobitni plan je bio da, kao i prethodna grupa bivših učenika, i ovi bivši učenici odgovaraju na iste grupe pitanja – prva se odnosila na opšte podatke o školovanju i zaposlenju, druga na uticaj preduzetničkog učenja na razvoj ličnih osobina i stavova, treća na usvajanje konkretnih ekonomskih znanja i četvrta na uticaj preduzetništva na izbor zanimanja i pokretanje sopstvenog poslovanja.

Kao što je i prikazano u Grafikonu 6, a na osnovu prikupljenih opštih podataka, može se zaključiti da je procenat onih koji nastavljaju školovanje približno isti kao procenat za prošle generacije, kao i procenat onih koji su nezaposleni. Iako to nije predmet ove analize, svakako je značajno

primetiti da broj onih koji nastavljaju obrazovanje ostaje konstantno visok i da procentualno izražena nezaposlenost ostaje na gotovo istom nivou kod različitih generacija bez obzira na to što su u ovoj grupi ispitanika u uzorku i ispitanici koji su nastavili školovanje. Procenti onih koji su zaposleni u različitim sektorima nije uporediv sa prethodnim generacijama jer u ovoj grupi ispitanika još niko nije završio visoko obrazovanje. Od tri učenika (3% uzorka) koji su se izjasnili da imaju sopstveno poslovanje nijedan od njih nema samostalno otvorenu uslužnu ili zanatsku radnju, već je reč o porodičnom poslovanju gde su uključeni u upravljačke ili vlasničke strukture; niko od njih nije samostalno prošao kroz proces osnivanja preduzeća, a samo jedan bivši učenik zna kako navedena procedura tačno izgleda.

Grafikon 6. Status i vrsta zaposlenosti ispitanika

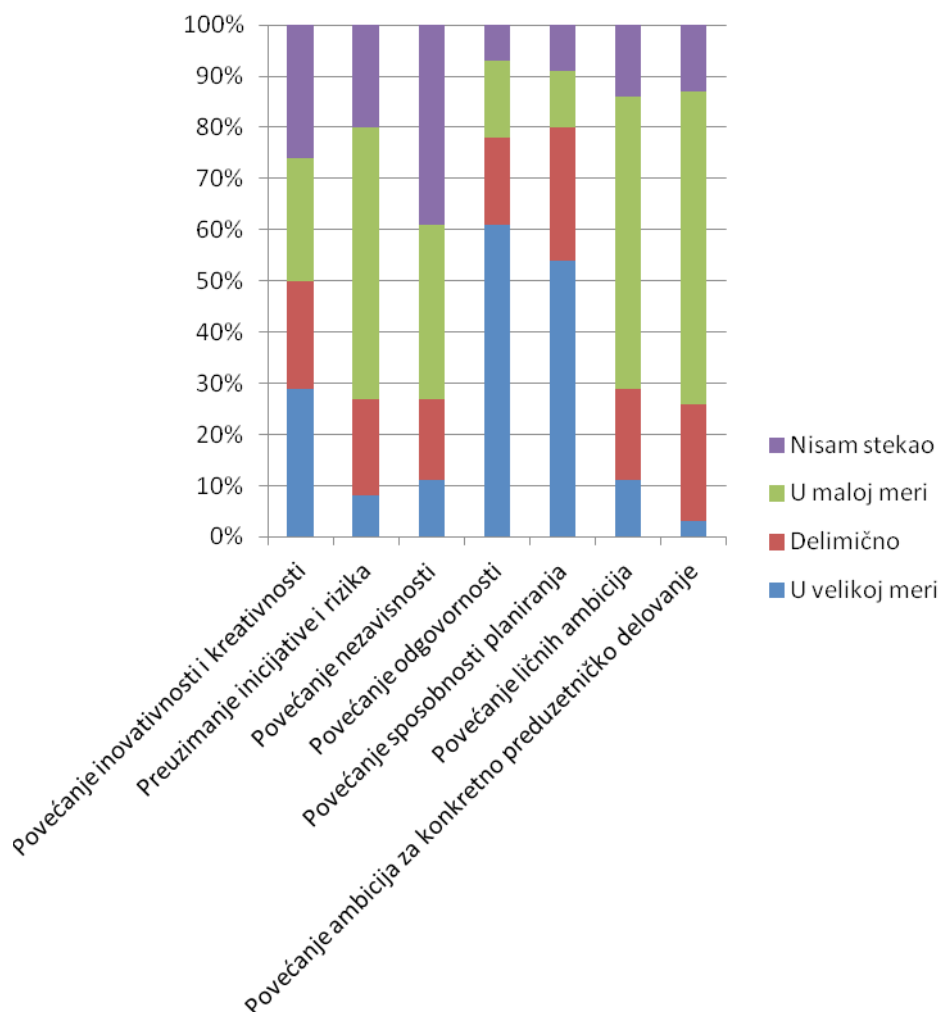

Ovakva struktura ispitanika je uticala da se prvobitni plan donekle izmeni, a fokus u postavljanju pitanja stavljen je na drugu grupu pitanja (razvoj ličnih osobina i stavova); dodatno je traženo da se proceni uticaj predmeta preduzetništvo na izbor visokoškolske institucije i izbor karijere, a najmanje se istraživalo koliko je predmet preduzetništvo uticao na pokretanje sopstvenog poslovanja. Takođe, kako je kod dela učenika koji pohađaju profile u direktnoj ili indirektnoj vezi sa područjem rada trgovina, ugostiteljstvo i turizam i područjem rada ekonomija, pravo i administracija identifikacija ekonomskih sadržaja usvojenih kroz predmet preduzetništvo je bila otežana, pa se na tome nije posebno insistiralo, ali su (gde god je bilo moguće) postavljana pitanja o tome da li je u okviru predmeta preduzetništvo stečena slika o lokalnom tržištu rada i njegovim potrebama.

Kao i prethodna generacija, i ova generacija bivših učenika ne vidi nikakvu posebnu specifičnost predmeta preduzetništvo i posmatra ga kao jedan od mnogobrojnih predmeta u nastavnom planu i programu; međutim, učenici su u isto vreme svesni da se kroz ovaj predmet razvijaju i neke lične osobine i stavovi (iako izvestan broj njih smatra da je njihov razvoj svrha svih predmeta, kao i obrazovanja uopšte).

Što se tiče preduzetničkih osobina i stavova koje su učenici sticali kroz predmet preduzetništvo, dve najbolje ocenjene dimenzije su povećanje odgovornosti i povećanje sposobnosti planiranja, za koje je najveći broj ispitanika rekao da ih je stekao u velikoj meri. Na trećem mestu je povećanje inovativnosti i kreativnosti, što treba tumačiti kao veoma pozitivno (Grafikon 7).

Grafikon 7. Lične osobine i stavovi podstaknuti putem preduzetničkog učenja i stepen njihove usvojenosti

U prethodnim generacijama najbolje ocenjena dimenzija bila je povećanje nezavisnosti; zanimljivo je primetiti da je u ovom slučaju procenat onih koji podržavaju ovu tvrdnju veoma mali, odnosno da dominiraju oni koji smatraju da je predmet preduzetništvo uticao u maloj meri ili da nije uticao uopšte na povećanje nezavisnosti.

Ipak, „poklapanje“ u stavovima je vidno kod dimenzije koja se odnosi na povećanje sposobnosti planiranja – što može da bude u tesnoj vezi sa činjenicom da su učenici ove generacije najčešće spominjali da je u oblasti ekonomskih sadržaja najviše vremena posvećeno sadržajima vezanim za planiranje rada preduzeća, planiranju sprovođenja ideje u delo i drugim veštinama planiranja konkretnog poslovanja. Takođe, pozitivno je da je većina učenika izjavila da su kroz ovaj predmet direktno ili indirektno obrađivali pitanja tržišta rada, pitanja zaposlenosti i nezaposlenosti, posebno samozapošljavanja; međutim, negativno je što samo mali broj učenika (svega trećina) tvrdi da su tokom učenja kroz ovaj predmet imali priliku da se bave pitanjima specifičnim za lokalno tržište rada. Tako je posledično najveći broj ispitivanih učenika izjavio da kroz predmet nisu dobili sliku o lokalnom tržištu rada niti da su bili upoznati o suficitarnim i deficitarnim zanimanjima na lokalnu, kao ni prilikama za zaposlenje u okviru lokalne zajednice kojoj pripadaju.

U okviru ispitivanja stavova o uticaju predmeta preduzetništvo na izbor visokoškolske institucije i budućeg zanimanja, 29 učenika je izjavilo da je moguće da su neke veštine koje su stekli u okviru ovog predmeta uticale da lakše dođu do informacija o visokoškolskim ustanovama, ali nijedan od učenika ne referiše na povezanost ovog predmeta sa izborom karijere. Ipak, 11 učenika je izjavilo da su primeri nekih preduzetničkih aktivnosti i primeri uspešnih preduzetnika i preduzeća za njih bili inspirativni i da su uticali na želju da „*budu uspešni u životu i budućnosti*“.

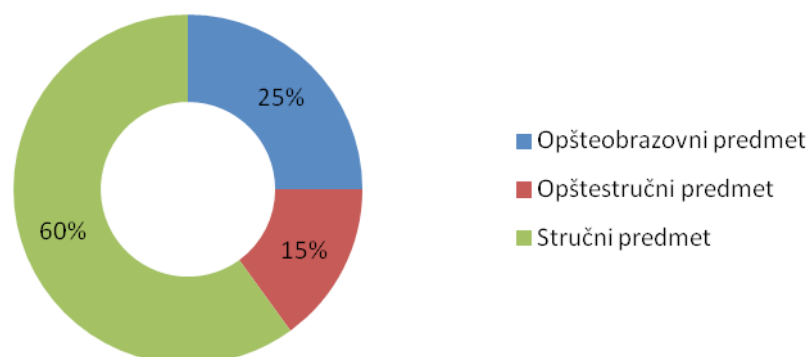
➤ ***Nastavnici predmeta preduzetništvo koji nisu imali direktnu obuku za predavanje predmeta preduzetništvo***

Osim što je najmanja u smislu uzorka, ova grupa nastavnika je bila najmanje responsivna u smislu učešća u istraživanju (kontaktirano je 55, a u istraživanju je učestvovalo 20). Razlog tome može da bude jasno i iskreno iskazan stav osam kontaktiranih nastavnika da ovaj predmet predaju kao dopunu norme časova, od čega tri nastavnika predaju predmete koji po svojoj sadržini i temama koje obrađuju spadaju u domen ekonomskih nauka. a da časove predmeta preduzetništvo koriste kao neku vrstu „dopune“, pa tako smatraju da nisu prava ciljna grupa za istraživanje.

U cilju ispitivanja stavova ove grupe nastavnika organizovani su pojedinačni intervjui (u 16 slučajeva telefonski), a četiri nastavnika je odgovorilo elektronski na postavljena pitanja. Oni su odgovarali na tri grupe pitanja – prva se odnosila na opšte podatke o predmetu koji predaju, godinama radnog staža, broju godina provedenih predajući preduzetništvo i podršci koju su imali da bi predmet ostvarili u praksi, druga na procenu uticaja preduzetničkog učenja na razvoj ličnih osobina i stavova i konkretnih ekonomskih znanja kod učenika i treća na uticaj uvođenja predmeta preduzetništvo na školu u kojoj su zaposleni.

U ovoj grupi nastavnika najbrojniji su nastavnici stručnih predmeta, koji imaju prosečno deset godina radnog staža, a preduzetništvo predaju u proseku tri godine. Od svih ispitanika niko nije stručni saradnik ili nastavnik praktične nastave. U analizi dobijenih podataka se pokazalo kao nepotrebno predstavljati razliku između percepcija zastupljenosti ekonomskih i preduzetničkih sadržaja jer značajan broj nastavnika u ovoj grupi dolazi iz turističkih, ugostiteljskih i ekonomskih škola; stoga su ekonomske teme značajno zastupljenije u predmetima koje ovi nastavnici izvorno predaju i/ili su usko povezane sa njihovom strukom i inicijalnim obrazovanjem.

Grafikon 9. Vrsta predmeta koje predaju ispitivani nastavnici

Kada je u pitanju osposobljenost ove grupe nastavnika da predaju predmet preduzetništvo, 18 nastavnika ne samo da iskazuje negodovanje što nisu imali priliku da prođu obuku kada su one

bile organizovane tokom trajanja prve faze Programa reforme stručnog obrazovanja, već su nezadovoljni što ne postoji identičan, sveobuhvatan program obuke koji bi prošli danas; samo su dva nastavnika izjavila da su uputstva koja imaju u vidu ishoda ovog predmeta, dokumenti koji se mogu naći elektronski i „*malo preduzimljivosti i kreativnosti*“ sasvim dovoljni. Dva od 20 nastavnika je učestvovalo u drugim „preduzetničkim“ programima obuke, ali smatraju da im oni nisu bili u velikoj meri od koristi za realizaciju programa predmeta preduzetništvo. Dodatno, najveći broj nastavnika je nezadovoljan saradnjom kolega iz drugih škola koji su prolazili obuke u smislu nedostatka davanja jasnih smernica za ostvarivanje programa, od čega je (važno je napomenuti) samo šest nastavnika direktno kontaktiralo svoje kolege, dok ostali smatraju da to „*nije njihov posao*“ i da imaju „*zvaničan plan i program*“. Oni koji su bili u kontaktu sa kolegama koji su prošli obuke smatraju da su njihove preporuke da ovaj predmet treba realizovati uz upotrebu interaktivnih metoda nastave „*besmislica*“; u ostvarivanju svakog predmeta treba da se primenjuje što više interaktivnih metoda, ali takav koncept nastave „*nije moguć i održiv u školama koje rade u uslovima kakvi su u Srbiji*“, „*u uslovima malih plata i stalnog ponižavanja nastavnika i smanjenja značaja nastavničke profesije*“ i da je „*lako da tako pričaju nastavnici iz škola koje su u okviru raznih projekata dobili besplatne obuke i značajnu opremu*“. Posebno glasno negodovanje je izraženo kada su u pitanju nastavni i didaktički materijali, gde je najveći broj nastavnika istakao da škola nema tehničke uslove da se „*stalno prave neke skripte*“ i „*pretražuje internet*“ i da je „*strašno što je udžbenik za predmet preduzetništvo izašao tek pre neku godinu*“.

Posledično, vrlo je nisko ocenjen uticaj ovog predmeta na razvoj ličnih osobina i stavova kod učenika; najdominantniji je stav da cela škola, odnosno profili koje pohađaju njihovi učenici teže razvoju preduzetničkih stavova kod učenika i da je ovaj predmet „*samo jedan od delova slagalice*“, da se „*ne može kroz jedan predmet razviti sve ono što je potrebno učeniku da bude preduzimljiv*“. Dodatno, dva nastavnika se posebno negativno izražavaju prema predmetu tvrdeći da sadržina predmeta „*nije loša*“, ali da je uvođenje preduzetništva kao predmeta „*još jedna od novina koje su kreatori obrazovnih politika u jednom trenutku preuzeli iz nekih zapadnih obrazovnih sistema*“.

Stavovi vezani za uticaj uvođenja predmeta preduzetništvo na samu školu su veoma slični prethodnim. Devet nastavnika je bilo izričito u svojim odgovorima da nema uticaja, sedam je reklo da nema uticaja na školu kao celinu osim što su neki nastavnici u školi „*saznali da se preduzetništvo može predavati*“, „*da i preduzetništvo može biti predmet*“ i da se „*preduzetništvo može naučiti, da preduzimljivost nije nešto sa čime se rađaš*“. Dva nastavnika smatraju da bi ovaj predmet mogao imati uticaj „*kada bi škola funkcionisala kao tim i kada bi svi u školi shvatili da se od preduzetničkih aktivnosti može ostvariti i korist*“; samo dva nastavnika izveštavaju da je škola učestvovala i u drugim preduzetničkim aktivnostima koje su „*pokrenule školu*“, ali da se uticaj uvođenja predmeta i drugih aktivnosti ne može procenjivati odvojeno, te da ne mogu da procene da li je uvođenje predmeta uticalo na učešće u drugim preduzetničkim aktivnostima ili je „*direktor video priliku za još neki projekat*“.

4.1.2. Evaluacija efekata i uticaja uvođenja preduzetničkog učenja kroz partnerstva škola i poslovnog sektora

Istraživanje Instituta ekonomskih nauka „Učeničke zadruge i proširena delatnost škola u cilju povećanja kvaliteta obrazovanja i veće socijalne uključenosti školske dece u Republici Srbiji“, sprovedeno 2011. godine, bavilo se pitanjem u kojoj meri škole i njihovo rukovodstvo prepoznaju i koriste ovu mogućnost. .

Sredstva od proširene delatnosti se na prvom mestu upotrebljavaju za poboljšanje uslova obrazovanja, dodatno finansiranje zarada nastavnika, organizaciju ekskurzija, maturalne večeri,

takmičenja učenika i stručno usavršavanje nastavnika i saradnika, dok se sredstva od rada učeničkih zadruga koriste najčešće za poboljšanje uslova obrazovanja. Kroz ovo istraživanje identifikovano je nekoliko osnovnih razloga zbog kojih se škole ne odlučuju da prošire svoju delatnost ili osnuju učeničku zadrugu: (1) očekuju proceduralne probleme, dugotrajan proces i neizvestan ishod; (2) nemaju internih kapaciteta da sagledaju sve mogućnosti ili je uprava škole inertna; (3) škole u kojima „miruju“ učeničke zadruge nisu prepoznale Savez učeničkih zadruga kao savetodavno telo, niti je poznato koje aktivnosti u zadrugama „miruju“, dok škole dodatne probleme vide u primeni zakona; (4) ne postoje adekvatni materijalni uslovi, nedostaju prostor i ljudski resursi da bi škole proširile delatnosti; (5) jedan broj škola uopšte ne planira da proširi svoju delatnost; (6) jedan broj škola planira da proširi delatnost, ali ne preduzima konkretne aktivnosti da bi se stvorili potrebni preduslovi. Preporuke koje su proizašle iz ovog istraživanja, pored onih za funkcionisanje zadruga, odnose se na potrebu usvajanja podzakonskih akata predviđenih Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (bliže popisivanje proširene delatnosti, uslovi i merila za utvrđivanje ekonomske cene, itd.), pojednostavljivanje i skraćivanje procedure za dobijanje saglasnosti o proširenju delatnosti i usvajanje niza drugih pravilnika, što su još uvek aktuelne teme (Dinkić i saradnici, 2011).

Učenici koji su učestvovali u BIP programu od 2003. do 2010. godine su anketirani krajem 2010. godine kako bi se procenio uticaj programa učeničkog preduzetništva na razvoj poslovnih veština i mogućnosti zapošljavanja (Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, 2012).

Anketirano je 125 od 4.000 učenika (koliko je do tad prošlo program) starosti od 18 do 24 godine.

Rezultati ove procene pokazali su da su mladi koji su zainteresovani za preduzetništvo u velikoj meri zainteresovani da nastave studije; obrazovanje mladih u oblasti biznisa i preduzetništva koje bi se nadovezalo na već stečeno iskustvo iz srednje škole je ili nedovoljno ili nepostojeće; program učeničkog preduzetništva je vrlo dobro prihvaćen i doživljava se kao pozitivno i korisno iskustvo; veštine koje su polaznici poboljšali su timski rad, kreativnost i inicijativa, planiranje, organizacija i razumevanje poslovanja; ohrabrujući procenat ispitanika planira da započne neku preduzetničku aktivnost, što pokazuje da je ovaj program imao formativan uticaj na polaznike programa.

Ovim istraživanjem se došlo do zaključaka da je: (1) program učeničkog preduzetništva relevantan pristup obrazovanju mladih i efikasan odgovor tekućem ekonomskom i obrazovnom okruženju, (2) da je njegov uticaj na mlade vrlo značajan, što se vidi u visokom procentu mladih koji su zahvaljujući programu osnažili poslovne veštine i povećali lični potencijal na tržištu rada, kao i u visokom procentu mladih koji planiraju da započnu neku preduzetničku aktivnost, (3) visok procenat mladih žena koje su učestvovala u programu, posebno visok procenat njihovog uspeha na preduzetničkim sajmovima, govori o potrebi da se razviju rodno osetljivi projekti koji podstiču preduzetništvo.

Prema ovom istraživanju oko 4% mladih, koji su kao đaci učestvovali u programu učeničkih preduzeća, kasnije je otvorilo svoje preduzeće ili radnju. Ovo se objašnjava pre svega činjenicom da je oko 80% njih nastavilo sa obrazovanjem na univerzitetu po završetku srednje škole (Business Innovation Program, 2014).

4.1.3. Evaluacija efekata i uticaja uvođenja preduzetničkog učenja kroz međupredmetni i integrisani pristup

Već je rečeno da je projekat „Razvoj preduzetništva kao ključne kompetencije u gimnazijama“ obuhvatao 15 gimnazija, pa je tako, za potrebe izrade ovog dokumenta, od ukupno 24 nastavnika,

koji su prošli intenzivnu petnaestodnevnu obuku po principu voljnosti da učestvuju, u ovo istraživanje uključeno 11 nastavnika (najmanje po jedan nastavnik iz svake školske uprave u okviru koje se nalazi škola-učesnica projekta). U uzorku su najzastupljeniji nastavnici srpskog jezika i matematike, a prosečna dužina njihovog radnog staža je 11 godina.

Sa svakim nastavnikom je obavljen kratak intervju, a pitanja koja su im postavljana su bila podeljena u dve oblasti: (1) pitanja vezana za uticaj obuka koje su prolazili, a koje su se odnosile na integraciju preduzetništva kao ključne kompetencije, na njih i na đake (ukoliko su primenjivali ono što su učili na obukama) i (2) pitanja vezana za uticaj na školu.

Većina nastavnika je izjavila da su obuke značajno pomogle u razumevanju koncepta ključnih kompetencija u celini i same preduzetničke kompetencije, a da vremenom sve više shvataju važnost uvođenja takvog koncepta u čitav obrazovni sistem u Srbiji.

Uvođenje preduzetničkog učenja kroz međupredmetni i integrisani pristup je ostvarilo veliki uticaj u školama. Takav pristup nastavi je omogućio „*da bolje funkcionišu kao tim*“. Ključno zapažanje je da uspeh u primeni koncepta zasnovanog na preduzetništvu kao ključnoj kompetenciji zavisi od timske saradnje nastavnika škole i podržavajuće klime kako među nastavnicima, tako i od strane podsticajnog vođstva direktora škole. Nastavnici su istakli da su timski duh i saradnja nastavnika osnova za uspešan rad, ne samo zbog opredeljenja škole da razvija preduzetničku kompetenciju, već i za podizanje celokupnog kvaliteta rada škole i njenog vaspitnog delovanja u zajednici – „*tamo gde je saradnja razvijena, preduzetničko učenje se planira i ostvaruje s lakoćom*“. Stoga bi zaključak mogao biti da je, uz korišćenje adekvatnih nastavnih materijala, u školskim sredinama u kojim postoji saradnja tima nastavnika i direktora, razmena iskustava i saznanja među nastavnicima, spremnost za novine i timsko planiranje rada, sasvim moguće primeniti pristup za razvoj preduzetničke kompetencije u nastavi, projektno i vannastavno.

Zanimljivo je i da svi, osim jednog nastavnika, smatraju da od propisanog nastavnog plana i programa ne treba da se odstupa niti da se povećava broj časova kako bi se razvijale kompetencije, odnosno ishodi razvoja preduzetničke kompetencije. Smatraju da je za sticanje nekih preduzetničkih veština i stavova dovoljan adekvatan izbor metoda i oblika rada na času, kao i da je „*ključna nastavnikova spremnost da unese inovacije – nastavnici ne mogu da uče đake preduzetljivosti, a da sami nisu preduzetni*“.

Takođe, smatraju da su tokom obuke naučili kako da stave akcenat na grupne procese i interakcije, da primenjuju metode aktivnog učenja gde je težište rada na aktivnostima učenika; da koriste metode i tehnike asocijacija (poput *oluje ideja*, *mape uma* i slično) kako bi uključili učenike u čas i povezali njihova iskustva sa sadržajem koji se obrađuje, kao i da su te veštine dovoljne da bi se u praksi razvijale ključne kompetencije, pa samim tim i preduzetnička.

Polovina ispitanih nastavnika smatra da preduzetnička kompetencija zahteva potpuni aktivizam u angažovanju učenika kako bi se oslobodila njihova kreativnost i inovativnost kroz sve predmete, praksu, učenje iz stvarnog života i iskustva. Radeći na promociji preduzetničke kompetencije kod učenika, smatraju da su stvorili novu percepciju postojećih školskih aktivnosti, podsticanje interesovanja za vannastavne aktivnosti u kojima učenici samostalno planiraju i predlažu plan i program rada i podsticanje autonomije u radu učenika.

5. Zaključci i preporuke

Opšti zaključci i preporuke

Preduzetničko učenje je i dalje tema koja se visoko kotira u okviru javnih politika u Srbiji, a samo preduzetništvo je prepoznato kao jedna od poluga ekonomskog razvoja zemlje i načina za razvoj ljudskog kapitala. Ipak, *bilo bi važno na nacionalnom nivou usaglasiti definiciju preduzetničkog učenja (da li se odnosi samo na formalni obrazovni sistem, da li se aktivnosti škole, nastavnika i učenika realizovane van obrazovnog sistema posmatraju kao priznat deo preduzetničkog učenja, da li su mladi koji nisu više deo formalnog obrazovanja, ali su uključeni u različite oblike preduzetničkog učenja oni koji će se pratiti, itd.), jer je to od suštinskog značaja za uspostavljanje sistema praćenja i evaluacije, odnosno doprinosi dugoročnoj transparentnosti, kompatibilnosti i uporedivosti rezultata na osnovu kojih se mogu donositi valjani i validni zaključci.*

Takođe, *neophodno je dalje nastaviti sa reformskim procesima u sistemu obrazovanja u cilju integracije preduzetničkog učenja na svim nivoima formalnog obrazovanja. U tom procesu donosioci odluka treba da se oslanjaju na dosadašnje rezultate, razvijene modele i mreže podrške u okviru neformalnog obrazovanja, a u kontekstu doživotnog obrazovanja i učenja.*

Sve buduće aktivnosti, projekti i programi koje planiraju nadležna ministarstva i institucije treba da budu usmereni ka funkcionalnim znanjima, što neminovno podrazumeva preduzetničko učenje, pa bi taj zahtev trebalo da bude jasan odeljenjima nadležnih institucija koje se bave projektnim programiranjem. Pri programiranju treba obratiti pažnju da se od donatora zahteva adekvatna finansijska podrška kojom bi se na pravi način obezbedila sredstva koja u ovom trenutku ne mogu da se izdvoje iz nacionalnog budžeta.

Takođe, *ne sme se zaboraviti da samo preduzetničko učenje, bez obzira na modalitet integracije u obrazovni sistem, mora da obuhvati učenje i razvoj motivisanosti, kreativnosti i inovativnosti mladih ljudi kojima bi se pripremali za preduzetničke aktivnosti. Preduzetništvo podrazumeva i kontinuirane promene, pa je važno preduzimati one aktivnosti koje vode povećanju otvorenosti za promene škole, nastavnika i učenika.*

Preduzetništvo još uvek nije dovoljno ukorenjeno na nivou visokog obrazovanja, te je *neophodno uložiti više napora u aktivnosti koje se odnose na razmenu primera dobre prakse preduzetničkog učenja u visokom obrazovanju.*

Zakonska i strateška regulativa

Strateški i zakonski okvir za preduzetničko obrazovanje postoji, kako u oblasti obrazovanja tako i u drugim sektorima. Takođe, nedavno su izrađeni i usvojeni standardi opštih kompetencija za kraj osnovnog i srednjeg obrazovanja koji određuju ishode učenja na kraju osnovne i srednje škole na nivou kompetencija.

Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine prepoznaje važnost preduzetništva kao ključnu kompetenciju. Nacionalna strategija za mlade 2015–2025. jasno izveštava o preduzetništvu i sadrži određeni broj strateških ciljeva koji su povezani sa oblastima omladinskog preduzetništva i zapošljavanja. Ova strategija naglašava važnost razvoja kompetencija i podržava sticanje praktičnog preduzetničkog iskustva. Strategija predviđa i finansijske resurse (planirane u državnom budžetu) koji bi bili namenjeni razvojnim aktivnostima podsticanja preduzetništva kod mladih, što predstavlja veoma pozitivan primer i osigurava ostvarivanje aktivnosti.

Kada je reč o okviru za praćenje preduzetničkog učenja, od suštinskog je značaja da se usaglasi upotreba indikatora i logika praćenja u skladu sa opštim okvirom za praćenje umesto fragmentisanog pristupa sa poliferacijom definicija i ad hoc indikatorima.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja otvara prostor za razvijanje preduzetničkih kompetencija u srednjim školama. Tako Zakon u članu 33. izveštava o proširenoj delatnosti škole navodeći da „ustanova koja ima rešenje o verifikaciji može da obavlja i drugu delatnost koja je u funkciji obrazovanja i vaspitanja pod uslovom da se njome ne ometa obavljanje delatnosti obrazovanja i vaspitanja“, pri čemu učenici mlađi od 15 godina ne mogu da se angažuju u proširenoj delatnosti škole. „Proširenom delatnošću“ se definiše „davanje usluga, proizvodnja, prodaja i druga delatnost kojom se unapređuje ili doprinosi racionalnijem i kvalitetnijem obavljanju obrazovanja i vaspitanja“, kao i programi obuka u skladu sa potrebama tržišta rada. Zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju predviđaju mogućnost osnivanja učeničke zadruge.

Ipak, kao što je već navedeno, *nedostaju propisi koji se tiču oporezivanja učeničkih kompanija, a nije regulisan ni način sticanja dobiti nastavnika (bilo da je u pitanju finansijska potpora ili vrednovanje ove aktivnosti kao aktivnosti stručnog usavršavanja) i učenika koji se angažuju u učeničkim kompanijama. Dodatno, poslovanje škole i u okviru nje osnovane učeničke kompanije sa postojećim stvarnim kompanijama nije regulisano. Modeli integracije preduzetničkog učenja*

Izučavanje preduzetništva još uvek nije u dovoljnoj meri integrisano u sistem formalnog obrazovanja. Međutim, mogu se uočiti pomaci postignuti u sklopu reforme obrazovnog sistema, kao i pojedinačnih inicijativa u ovoj oblasti.

Preduzetništvo kao predmet

U Srbiji se preduzetništvo uvodilo kao poseban predmet u ogledne profile u srednjim stručnim školama, aktivnosti je finansirala donatorska zajednica, a sprovodilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Iako su se tokom procene situacije u oblasti preduzetničkog učenja u Srbiji pojavljivale brojke od 200 škola u kojima je preduzetništvo uvedeno kao predmet, treba imati na umu da je broj profila u kojima se preduzetničko učenje ostvaruje kroz predmet značajno manji (oko 70 obrazovnih profila, iako će se taj broj povećavati kako se bude odvijala sistematizacija oglednih profila u redovan sistem obrazovanja). Ako se prihvati teza da je preduzetništvo kao predmet najpotrebnije ustanoviti na nivou stručnog obrazovanja, ovaj broj nije dovoljan da bi se govorilo o potpunom obuhvatu.

Kada je u pitanju način integracije preduzetničkog učenja kroz poseban predmet, treba imati na umu da bi uvođenje ovog predmeta u ostatak sistema stručnog obrazovanja zahtevalo promenu celokupnog plana i programa za određeni obrazovni profil (ako imamo u vidu maksimalnu dozvoljenu opterećenost učenika, uvođenje novog predmeta bi podrazumevalo smanjenje fonda časova nekog drugog postojećeg). Proces bi mogao da bude dugotrajan imajući u vidu broj institucija i tela koja treba da daju mišljenje o nastavnom planu i programu. Ovakav pristup bi svakako imao finansijske implikacije na državni budžet (zapošljavanje nastavnika koji bi predavali preduzetništvo), a u isto vreme bi podrazumevao i razvoj programa predmeta preduzetništvo prilagođenog pojedinačnim obrazovnim profilima i obuku nastavnika za realizaciju predmetnog programa, što će takođe imati finansijske implikacije. *Deo finansijskih resursa bi se mogao obezbediti iz donatorskih sredstava, ali, na osnovu dosadašnjih iskustava, treba posebno obratiti pažnju na održivost ostvarenih promena.*

Svi izloženi argumenti se mogu primeniti i u situaciji u kojoj bi se preduzetništvo kao predmet uvodilo u osnovno, gimnazijsko i umetničko obrazovanje.

Ukoliko se proceni da je najbolji način uvođenja preduzetničkog obrazovanja u sistem da preduzetništvo ima status posebnog predmeta, onda je naročito važno pitanje formiranja tima koji će se baviti razvojem predmetnog programa. Predmetni program svakako treba da bude usmeren na razvoj kompetencija i metoda realizacije „preduzetničkih“ sadržaja, pa je tako, osim stručnjaka iz oblasti ekonomskih disciplina, neophodno uključiti i stručnjake u oblasti metodike nastave i stručne saradnike. Dodatno, veoma je važno da izradu, realizaciju i moguću reviziju predmetnog programa prate savetnici u odgovarajućim institucijama.

Mišljenja učenika

Kao i kada je u pitanju sveukupna populacija učenika srednjih stručnih škola koji su imali predmet preduzetništvo, najveći broj ispitivanih učenika obe generacije je nastavio sa školovanjem. U isto vreme, zanemariv broj učenika je pokrenuo sopstveno poslovanje, ali se ova činjenica ne može gledati van ukupnog ekonomskog konteksta i ne može se pripisati manjku efikasnosti ili uticaja predmeta preduzetništvo.

Najveći broj ispitanih bivših učenika obe generacije preduzetništvo posmatra kao jedan od mnogobrojnih predmeta koji su imali tokom školovanja, ali se razlika pojavljuje kod percepcije da li je predmet preduzetništvo uticao na razvijanje preduzetničkih osobina i stavova – prva generacija tvrdi da nisu imali svest da ovaj predmet treba da bude usmeren na bilo šta osim na sticanje konkretnih znanja, dok je druga generacija svesnija namere ovog predmeta da podrži razvoj ličnih osobina i stavova. Ipak, prva generacija učenika smatra da bi se, da su znali da ovaj predmet cilja i na razvoj preduzetničkih osobina i stavova, više angažovali u nastavi ovog predmeta. Zaključak je da je veoma važno da cilj predmeta tokom njegovog izučavanja bude jasan i učenicima, a ne samo nastavnicima. Takođe, ova generacija prepoznaje različitost metoda rada nastavnika preduzetništva u odnosu na većinu drugih nastavnika (veća upotreba metoda aktivne nastave), a zaključak je da je upravo upotreba tih metoda doprinela povećanju nezavisnosti i povećanju sposobnosti učenika za planiranje, kako su se izjasnili sami učenici.

Od konkretnih ekonomskih znanja i veština koje su usvajali tokom ostvarivanja nastave iz preduzetništva, učenici prve generacije smatraju najkorisnijim konkretna znanja i veštine kao što su pisanje radne biografije i procena poslovne ideje. Ne vide uticaj predmeta preduzetništvo na izbor zanimanja, niti smatraju da je predmet uticao na izbor da li će raditi u javnom ili privatnom sektoru. Istog su mišljenja i učenici druge generacije, sa tom razlikom da uviđaju značaj određenih veština stečenih kroz ovaj predmet u odabiru oblasti studija i visokoškolske ustanove na kojoj će nastaviti obrazovanje.

U prvoj generaciji učenika, od preduzetničkih osobina i stavova koje su učenici sticali kroz predmet preduzetništvo, najbolje ocenjena dimenzija je povećanje nezavisnosti, dok je u drugoj generaciji ovaj procenat veoma mali. U drugoj generaciji učenika najbolje ocenjene dimenzije su povećanje odgovornosti, povećanje sposobnosti planiranja i povećanje inovativnosti i kreativnosti, što treba tumačiti kao veoma pozitivan nalaz.

Takođe, kao veoma afirmativne treba uzeti i izjave učenika druge generacije da su kroz ovaj predmet upućivani u teme koje se tiču tržišta rada, zaposlenosti, nezaposlenosti i samozapošljavanja, ali da tim temama nedostaje upućivanje u situaciju na lokalnom tržištu rada i podrška u razumevanju lokalnog privrednog konteksta. Deo učenika je izjavio i da su primeri uspešnih preduzetnika predstavljali podsticaj i povećali želju da se jednog dana profesionalno ostvare.

Mišljenja nastavnika

Nastavnici koji su prolazili direktnu obuku za ostvarivanje predmeta preduzetništvo smatraju da suština ovog predmeta nije samo u ekonomskim sadržajima, već da se kod učenika razvijaju različite preduzetničke osobine i stavovi, te da su oni u tome i uspjeli. Ovakav nalaz ukazuje da ova grupa nastavnika razume preduzetništvo i kao ključnu kompetenciju. Uvereni su da je njihovim bivšim učenicima predmet preduzetništvo pomogao oko izbora visokoškolske institucije, pa samim tim i karijernog puta, što se ne poklapa sa izjavama učenika.

Smatraju da je uticaj uvođenja predmeta preduzetništvo na promene na školskom nivou mali, dok najveći pomak vide u razumevanju važnosti preduzetništva kod dela nastavnika i povećanom aktivizmu škola kada je u pitanju učešće u drugim preduzetničkim programima (pri tom ističući važnost podrške menadžmenta škole). Po njihovom mišljenju, uvođenje predmeta preduzetništvo nije značajno uticalo na povećanje timskog rada i saradnje u realizaciji nastave, pa navode da su se entuzijazam i praksa intenzivnijeg timskog rada vremenom smanjivali.

U mišljenjima nastavnika koji nisu imali direktnu obuku dominira negodovanje, jer ne postoji jedinstvena obuka namenjena predavanju predmeta preduzetništvo koju bi mogli da prođu. Deo nastavnika koji je prolazio druge obuke iz oblasti preduzetništva te obuke ne smatra adekvatnim; međutim, postoji i deo nastavnika koji smatra da su definisani ishodi u predmetnom programu i lična proaktivnost u kreiranju materijala za nastavu i učenje sasvim dovoljne za uspešno ostvarivanje predmeta preduzetništvo. Kod ove grupe nastavnika je prisutan i otpor prema korišćenju interaktivnih metoda u ostvarivanju nastave, a posebno negativnim smatraju činjenicu da je udžbenik razvijen nekoliko godina nakon uvođenja predmeta.

Nisko je ocenjen i uticaj ovog predmeta na razvoj ličnih osobina i stavova kod učenika, a dva nastavnika pokazuju i potpuno nerazumevanje značaja preduzetništva i ovog predmeta.

Stavovi vezani za uticaj uvođenja predmeta preduzetništvo na samu školu su veoma slični stavovima prethodne grupe nastavnika, odnosno uticaj se procenjuje kao mali.

Kroz različite izjave obe grupe nastavnika može se zaključiti da je praksa horizontalnog učenja i prenošenja znanja i iskustava među nastavnicima veoma slabo razvijena, ali treba imati u vidu da se vremenom pojavila i praksa dodeljivanja pojedinih predmeta ne nastavnicima koji su motivisani da taj predmet predaju, već kao dopuna norme.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da nastavnici koji su kroz projekte dobili direktnu inicijalnu obuku za implementaciju nastavnog programa preduzetništva efikasnije realizuju ovaj predmet, ali i da je potrebno obezbediti održivost kvaliteta nastave – što zahteva dalje, kontinuirano i dodatno profesionalno usavršavanje nastavnika.

Takođe, za razvoj timskog kapaciteta škole koji je neophodan u transformaciji škole od „pasivne“ ka „preduzetničkoj“, pogubna je niska motivacija za rad kod pojedinih nastavnika na ovakvom programu (predavanje predmeta radi rešavanja problema sopstvenog radnog statusa), nespremnost da se prihvate novine i nespremnost da se odustane od šablonizovanog rada u realizaciji nastavnog procesa. U tom smislu, *dugoročna preporuka je da pri uvođenju krupnih novina u obrazovni sistem njihovi nosioci u oglednoj praksi treba da budu profesionalci koji su visoko motivisani, koji su se profesionalno opredilili za novu oblast rada i koji imaju svu potrebnu stručnu pomoć u školi za razvoj nedostajućih kompetencija. Kontinuitet je ključan prioritet kojim treba da se, na početku*

školske godine, rukovode odluke nadležnih o tome ko i na koji način treba da bude uključen u realizaciju preduzetništva.

Preduzetničko učenje realizovano u partnerstvu sa privredom

Prilike za preduzetničko obrazovanje za mlade postoje i u okviru drugih inicijativa, kao što je norveška organizacija Programi poslovnih inovacija (Business Innovation Programmes – BIP), Centar za preduzetničko učenje u jugoistočnoj Evropi (SEECCEL) i Dostignuća mladih u Srbiji (Junior Achievement Serbia). U okviru Komponente 2 programa IPA realizovan je prekogranični program sa Mađarskom (Prekogranična mreža poslovnih savetnika – Advisornet). Ovi oblici preduzetničkog učenja, iako dobro ukorenjeni u školama i zakonski potpuno utemeljeni, nisu u potpunosti prepoznati u sistemu i radije se posmatraju kao izraz aktivizma same škole i/ili vannastavna aktivnost čija realizacija zavisi od voljnosti škola i podrške donatora. Treba napomenuti i to da je Generalni direktorat za preduzeća Evropske komisije ovakav način integracije preduzetničkog učenja proglasio najboljom metodom za podsticanje preduzetništva.

Preduzetništvo kao ključna/međupredmetna kompetencija

Osnov za ostvarivanje preduzetničkog učenja kao ključne/međupredmetne kompetencije već postoji u spomenutim standardima i ostvaruje se kroz integrisani i međupredmetni pristup u školama. Stoga je jasno da ovaj način integracije preduzetničkog učenja nosi brojne prednosti: ne zahteva promenu planova i programa, može se primenjivati na svim nivoima obrazovanja i u svim školama (što povećava obuhvat učenika izloženih preduzetničkim znanjima i veštinama) i ne zahteva novo zapošljavanje nastavnika. Dodatno, razvoj ovih kompetencija je povezan sa ciljevima Evropske unije u pogledu veće prohodnosti kroz zanimanja i povećanje zaposlenosti kroz aktivnosti preduzetništva, a kompatibilan je sa načelom celoživotnog učenja za koje se zalaže Evropska unija.

Na osnovu sprovedenog istraživanja se može zaključiti da su nastavnici u školama u kojima je realizovana obuka za ostvarivanje preduzetništva u nastavi kao ključne kompetencije zadovoljni efektima naučenog i primenjenog, ističući da je promovisani pristup školi omogućio da shvate važnost zajedničkog rada; ali, ističu i to da primena ovog pristupa zavisi i od podržavajuće klime među nastavnicima i podrške direktora škole. Ovi nastavnici uglavnom smatraju da su propisani nastavni planovi i programi, uz dobar izbor metoda i oblika rada na času, adekvatni za ostvarenje ishoda razvoja preduzetničke kompetencije. Po njima, ostvarivanje preduzetništva kroz međupredmetni pristup dovodi do pozitivne promene u percepcijama postojećih školskih aktivnosti kod učenika, utiče na povećanje interesovanja za vannastavne aktivnosti i autonomiju učenika.

Treba naglasiti da kompetencije, pa samim tim i preduzetnička, onako kako ih ustanovljavaju standardi izlaze iz okvira tradicionalnih školskih predmeta i angažuju školska znanja na pripremi učenika da budu konkurentni i funkcionalni u sadašnjem i budućem obrazovnom, ličnom, profesionalnom i društvenom prostoru,; ovo bi moglo da predstavlja izazov u realizaciji, jer u školama u Srbiji još uvek dominira tradicionalni način rada. Kako preduzetničko učenje podrazumeva razvoj preduzetničke kulture koja je neodvojiva od proaktivnosti, kreativnosti, inicijativnosti i inovativnosti, teško je zamisliti da učenici usvajaju preduzetnička znanja i veštine u situaciji u kojoj su manje ili više pasivizirani. *To znači da realizacija preduzetničkog učenja kao međupredmetne kompetencije zahteva aktivne metode nastave koje su usmerene kako na učenika, tako i na praktičnu primenu naučenog u stvarnim situacijama, za što je potrebno dodatno obučiti nastavnike.*

Ukratko, ako se sumira sve prethodno rečeno (a odnosi se na finansijske, materijalne i ljudske resurse), rezultati sprovedenog istraživanja o uvođenju predmeta preduzetništvo, kao i stav da je cilj preduzetničkog učenja da potpomogne razvoj pojedinaca koji će po završetku formalnog obrazovanja biti kreativni, razviti smisao za inicijativu i spremnost za odgovorno preuzimanje rizika, samostalnost, samopouzdanje, liderstvo, timski duh, i na taj način omogućiti održiv ekonomski i socijalni razvoj društva, onda se čini da je pristup usmeren na preduzetništvo kao ključnu/ međupredmetnu kompetenciju u ovom trenutku model koji najviše odgovara obrazovnom sistemu u Srbiji.

Obuka nastavnika

Praksa ostvarivanja predmeta preduzetništvo je pokazala da promene nastavnika i nedostatak horizontalne obuke (kada nastavnik znanja prenosi kolegama) nepovoljno deluju na ostvarivanje preduzetničkog učenja i kvalitet realizacije programa preduzetništva, tako da je potrebno posebnu pažnju posvetiti obuci nastavnika. Pitanje obuke nastavnika dobija dodatno na važnosti ako se ima u vidu da preduzetničko učenje sadrži niz specifičnosti koje, pre svega, zahtevaju preduzetnog nastavnika i aktivnog učenika. *U tom smislu, veoma je važno kroz obuke preneti poruku nastavnicima da je predmetni pristup neophodno zameniti timskim i da, kao što plan i program ne predstavljaju mehanički zbir programa pojedinačnih predmeta, tako nastavnici jedne škole treba da budu više od pukog zbira nastavnika koji ga ostvaruju. U ovom procesu obuke nastavnika treba instistirati da je izgradnja jedinstvenog timskog duha jedna od glavnih poluga i sigurna podloga za uspešno ostvarivanje preduzetničkog učenja primereno njegovoj glavnoj nameni – stvaranju preduzetne mlade osobe.*

Svaka obuka usmerena na preduzetničko učenje u formalnom obrazovnom sistemu, posebno zato što je u pitanju netradicionalan pristup nastavnom procesu u kom nije važno samo preneti informacije i savladati sadržaje, treba da bude visoko strukturirana i vrlo precizno vođena da bi se osiguralo razumevanje važnosti preduzetničkog učenja i poželjnih načina njegovog ostvarivanja u nastavi.

Obuka nastavnika za ostvarivanje preduzetničkog učenja ne bi smela da bude ni jednokratna ni kratka i obavezno treba da podrazumeva deo obuke koji se odnosi na kreiranje raznovrsnih materijala za nastavu i učenje.

Struktura obuke bi trebalo da ima proširenu sekvencijalnu dimenziju po obrascu obuka-primena-obuka. Ovo bi omogućilo ne samo dobro raspoređivanje u vremenu i dozirani ulaz u proces transformacije nastavne prakse, već i konkretizovanje svih ključnih elemenata obuke na konkretna iskustva u praksi primene.

Reformske procese usmerene ka uvođenju preduzetništva u obrazovni sistem, bez obzira na modalitet za koji se donosi odluka, treba da prate izmene u programima inicijalnog i kontinuiranog profesionalnog obrazovanja nastavnika, posebno ako imamo u vidu orijentaciju sistema na nastavu orijentisanu na ishode i kompetencije. Prelazak sa potpuno predmetno definisanog plana i programa na funkcionalni nastavni plan i program usmeren ka razvoju kompetencija treba da se odvija postepeno. Postepeni prelaz od aktuelnog ka željenom i ciljanom stanju osigurava da se ne načine iskoraci koji premašuju apsorpcioni profesionalni kapacitet u sistemu. Postepeni prelaz treba načiniti kroz niz povezanih, po zahtevima i inovativnosti rastućih koraka. U ovaj niz treba da bude instaliran i sistem praćenja, podrške i evaluacije. Svaki sledeći korak treba da se zasniva na pouzdanim pokazateljima iskustava stečenih u procesu primene.

Partnerstvo, saradnja i koordinacija

Iako je preduzetništvo prepoznato kao važno unutar politika, aktivnosti i stavova svih relevantnih ministarstava, *potrebno je ojačati saradnju na svim nivoima formalnog i neformalnog obrazovanja, a takođe i jačati vezu između ova dva dela obrazovnog sistema. Dodatno, angažovanje donosilaca odluka je od ključne važnosti za preduzetničko učenje, što doprinosi povećanju vidljivosti, legitimnosti i uticaja kroz blisku saradnju sa drugim ministarstvima.*

Umrežavanje, saradnja i razmena primera dobre prakse kako među školama, tako i između škola i drugih institucija i organizacija, kao i uključenost svih ključnih partnera (računajući i poslovni sektor) treba da budu uređeni na strukturiran način i na sistemskom nivou čak iako to zahteva izmenu postojeće zakonske regulative. Glavni cilj bi trebalo da bude kreiranje odgovarajućeg i podsticajnog okvira kojim se omogućava i jasno reguliše oblast saradnje obrazovnih institucija sa drugim organizacijama i kompanijama u ostvarivanju ili promovisanju inovacija i preduzetništva.

Povezanost institucija sa poslovnom zajednicom se mora povećati, npr. kroz partnerstvo sa privatnim kompanijama i/ili organizacijama i institucijama koje se bave pitanjima malih i srednjih preduzeća. Ovaj kontinuirani niz partnerstava između obrazovnih institucija i poslovnog sektora je osnovna spona za razvoj kulture preduzetništva u školama.

Kao alternativa za direktan kontakt sa poslovnim sektorom i kao način da nauče konkretna znanja o poslovanju, učenicima bi trebalo pružiti mogućnost da učestvuju u poslovnim takmičenjima školskih preduzeća ili drugim vidovima simulacije poslovne operacije u obrazovnim programima.

Donosioci odluka i nadležne institucije treba da budu uključene u sve faze razvoja i sprovođenja sistema za praćenje u kom treba da su vidljivi obrazovni ciljevi, kako bi nadležne obrazovne institucije imale vodeću ulogu. Pri tom, potrebno je voditi računa o ravnoteži između fokusa na obrazovne i ekonomske učinke.

Sistem praćenja i evaluacije

Sistemi praćenja i evaluacije treba da budu zajednički dizajnirani i prihvaćeni od strane relevantnih učesnika: obrazovnih vlasti, nastavnika, školskih uprava, učenika, realizatora obuka, poslovne i lokalne zajednice.

Okvir za praćenje i evaluaciju treba da bude povezan sa širim oblastima politike, kao što su obrazovne, ekonomske, razvojne strategije i strategije inovacije, jer se na taj način podržava bolje razumevanje nacionalnog/regionalnog preduzetničkog ekosistema i osigurava dugoročni uticaj na preduzetničko učenje.

Sistem praćenja i evaluacije bi trebalo da nastoji da obuhvati sve oblike preduzetničkog učenja, kao i sve aktivnosti koje se odnose na preduzetničko učenje u okviru obrazovnog sistema i izvan njega.

Upotreba raznovrsnih metodologija i instrumenata praćenja i evaluacije će omogućiti široko i dubinsko razumevanje preduzetničkog učenja, posebno ako se ima u vidu da se preduzetničko učenje ostvaruje kroz različite forme i da ga mogu sprovoditi različiti subjekti. Potrebno je koristiti raznovrsne metode (istraživanje, targetirane studije slučaja, instrumente za samoevaluaciju, itd.), uz oprez da sistem praćenja i evaluacije ne bi trebalo da postane previše složen i opširan.

Sistem praćenja bi trebalo da prati dugoročan strateški pristup koji su ključni akteri dogovorili. To zahteva i da prikupljanje podataka bude razvijeno tako da omogućuje poređenje podataka kroz vreme.

Sistem praćenja bi trebalo da obuhvati ishode učenja; procena ishoda učenja i njihovo povezivanje sa aktivnostima preduzetničkog učenja zahtevaju pažljivo dizajniranje sistema praćenja.

Kako evropski okvir za praćenje i evaluaciju preduzetničkog učenja preporučuje uključivanje indikatora preduzetničkog učenja u TALIS i PISA istraživanje i oslanjanje na podatke dobijene tim istraživanjima, potrebno je obezbediti učešće Srbije u njima.

Kako je nastavnicima preduzetništva dostupan samo jedan udžbenik, u evaluaciju stručnog rada nastavnika u ostvarivanju preduzetničkog učenja bi trebalo uključiti i pokazatelje doprinosa razvoju materijala za nastavu i učenje, kako u obimu, tako i u kvalitetu.

Uključiti savetnike u školskim upravama u obuku za nastavnike kako bi bolje razumeli prirodu i opseg promena u nastavničkoj praksi koja iziskuje uvođenje preduzetničkog učenja.

5.1. Za i protiv – naučene lekcije

MODEL	ZA	PROTIV
Preduzetništvo kao poseban predmet	<ul style="list-style-type: none"> • Mogućnost sticanja sistematizovanog i produbljenog znanja i veština. • Obezbeđuje se dostupnost svim učenicima. • Pokazuje sistemsko uvažavanje značaja preduzetništva. 	<ul style="list-style-type: none"> • Finansijski najskuplji – zahteva povećanje nastavnog osoblja i budžetskih izdvajanja za plate nastavnika preduzetništva. • Zahteva dodatno obrazovanje ili obuku nastavnika. • Postoji rizik da se predmet dodeljuje nastavnicima kao način dopune norme časova. • Zahteva vreme i finansijske resurse za razvoj predmetnih programa prilagođenih uzrastu i vrsti škole.
Preduzetničko učenje kroz partnerstva škola i poslovnog sektora	<ul style="list-style-type: none"> • Postoje iskustva, razvijene mreže podrške i organizacije koje poseduju ekspertizu. • Dostignuća mladih u Srbiji imaju dobro razvijenu mrežu partnera koji rade direktno sa školama i lokalnom zajednicom. • Na osnovu raspoloživih podataka pokazuje se da oko 20% mladih koji su učestvovali u učeničkim kompanijama u srednjoj školi, kasnije zaista i osnuju svoje preduzeće, što je tri puta više u odnosu na opštu populaciju.¹⁸ 	<ul style="list-style-type: none"> • Zakonska regulativa ne predviđa sve aspekte kojima se reguliše ova oblast. • Rad sa učeničkim kompanijama zahteva određeni angažman van nastave, pa i van škole, koji nastavnicima nije dodatno plaćen, ponekad ni dovoljno prepoznat.
Preduzetničko učenje kroz međupredmetni i integrisani pristup	<ul style="list-style-type: none"> • Nema zahteva za dodatnim ljudskim i finansijskim resursima. • Ovim pristupom se osigurava obuhvat svih učenika na svim nivoima obrazovanja. • Postoji zakonski okvir i usvojeni Standardi kompetencije; ne zahteva dodatnu promenu ili usaglašavanje regulative u oblasti nastavnih planova i programa. 	<ul style="list-style-type: none"> • Tradicionalna nastava još uvek dominira u obrazovnom sistemu, pa je realizacija ovog pristupa potencijalno otežana. • Potrebne dodatne obuke nastavnika.

Prilog 1. Tabelarni prikaz preporuka i rokova

SAŽETI PREGLED PREPORUKA: Preduzetničko učenje u obrazovnom sistemu Republike Srbije		
Oblast	1. Kreiranje okvira za uvođenje preduzetničkog učenja u obrazovni sistem u Srbiji.	<ul style="list-style-type: none"> • Institucionalni okvir – definisanje nadležnosti i prvih zadataka; • Zakonski okvir – priprema pravilnika.
	2. Definisanje modela integracije preduzetničkog učenja u formalno obrazovanje u skladu sa obrazovnim ciljevima i nivoom obrazovanja.	<ul style="list-style-type: none"> • Preduzetništvo kao predmet za sve profile u srednjem stručnom obrazovanju; • Učeničke kompanije u srednjim školama; • Preduzetništvo kao ključna kompetencija u osnovnim i srednjim školama.
	2. Osiguranje kvaliteta za preduzetničko učenje u formalnom obrazovanju.	<ul style="list-style-type: none"> • Obuke za nastavnike, direktore i prosvetne savetnike u inicijalnom obrazovanju, kao i u toku profesionalnog razvoja nastavnika; • Praćenje i evaluacija rezultata preduzetničkog učenja u osnovnim i srednjim školama.

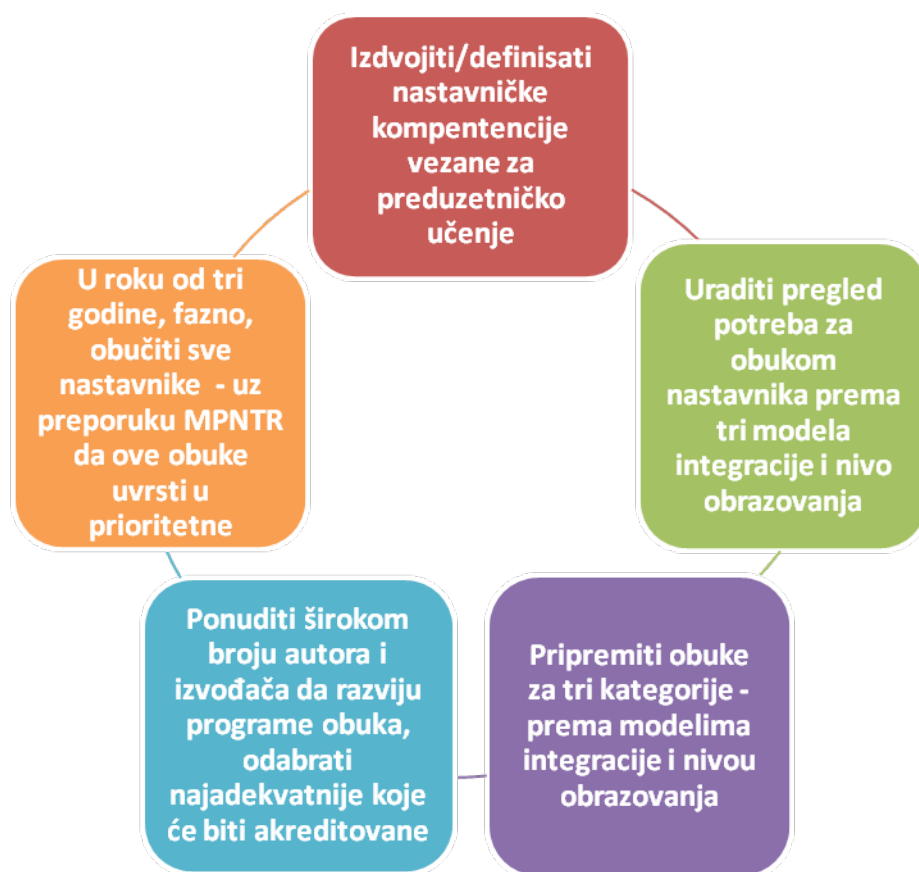
¹⁸ Podaci iz Nacionalne strategije za mlade, 2007, str. 8 i 9.

Oblast: KREIRANJE OKVIRA ZA UVOĐENJE PREDUZETNIČKOG UČENJA U OBRAZOVNI SISTEM				
	Preporuke koje je moguće ostvariti u narednih godinu dana	Dugoročne preporuke	OŠ	SŠ
Institucionalni okvir	<ul style="list-style-type: none"> • Uspostavljanje konsultativnog tela (radne grupe za preduzetničko učenje) u okviru Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja uz učešće drugih relevantnih ministarstava i, pre svega, Ministarstva privrede nadležnog za osnovne i srednje škole. • Usaglašavanje definicije preduzetničkog učenja i oblasti preduzetničkog učenja koje će se pratiti. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kreiranje podsticajnog okvira kojim se reguliše oblast saradnje obrazovnih institucija sa drugim organizacijama i kompanijama u ostvarivanju ili promovisanju inovacija i preduzetništva. • Nastavak saradnje sa evropskim institucijama u oblasti preduzetničkog učenja, uključujući rad kroz OMK 	V	V
Zakonska regulativa	<p>a. Donošenje propisa koji se odnose na nastavnike i učenike uključenih u rad učeničkih kompanija:</p> <ul style="list-style-type: none"> • način motivacije/ stimulacije nastavnika (uvođenje u nastavnu normu ili vrednovanje ove aktivnosti u okviru stručnog usavršavanja), i • učenika koji se angažuju u učeničkim kompanijama. <p>b. Donošenje propisa koji se odnose na poslovanje učeničkih kompanija u okviru škola:</p> <ul style="list-style-type: none"> • regulisanje poslovanja škola i u okviru njih osnovanih učeničkih kompanija, uključujući pitanje oporezivanja učeničkih kompanija i regulisanja komercijalnih aktivnosti škole sa stvarnim kompanijama. 	<ul style="list-style-type: none"> • Integrisati i u regulativi predvideti mogućnosti učenika da učestvuju u poslovnim takmičenjima školskih preduzeća ili u drugim aktivnostima koje simuliraju poslovne operacije u obrazovnim programima. 	/	V

Oblast: MODELI INTEGRACIJE PREDUZETNIČKOG UČENJA				
	Preporuke koje je moguće ostvariti u narednih godinu dana	Dugoročne preporuke	OŠ	SŠ
Preduzetništvo kao predmet	<ul style="list-style-type: none"> • Uvođenje predmeta preduzetništvo u sve obrazovne profile u srednjim stručnim školama u Srbiji. • Formiranje grupe u okviru Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja/ Centra za stručno obrazovanje i obrazovanje odraslih koja bi se bavila: <ol style="list-style-type: none"> a. revizijom postojećih programa za predmet preduzetništvo i kreiranjem novih programa u okviru do sada „nepokrivenih“ profila u stručnim školama, b. razvojem kriterijuma za izbor nastavnika za predmet preduzetništvo i pripremom pravilnika koji bi regulisao ovo pitanje. 	<ul style="list-style-type: none"> • Obuka nastavnika za realizaciju predmeta preduzetništvo. • Obuka nastavnika za kreiranje raznovrsnih materijala za nastavu i učenje. • Obuka prosvetnih savetnika za praćenje realizacije predmeta preduzetništvo. 	/	V
Preduzetničko učenje u saradnji sa poslovnim sektorom i učeničke kompanije	<ul style="list-style-type: none"> • Sistemska realizacija razvijenog modela učeničkih kompanija u školama. 	<ul style="list-style-type: none"> • Razvijanje različitih modela preduzetničkog učenja u saradnji sa poslovnim sektorom i povezivanje škola u cilju širenja primera dobre prakse i podrške školama koje nameravaju da takva partnerstva ostvare u budućnosti. • Kroz e-Twinning program povezivanje škola iz Srbije sa školama u zemljama EU radi razmene iskustava i primera dobre prakse. • Godišnje takmičenje škola ili prezentovanje rezultata – u formi sajma i pod okriljem MPNTR. 	/	V
Preduzetništvo kao ključna kompetencija	<ul style="list-style-type: none"> • Obuka nastavnika za realizaciju nastave zasnovane na metodama aktivne nastave, tematskom planiranju, međupredmetnom i integrisanom pristupu. • Integrisanje ishoda preduzetničkog učenja od globalnog planiranja do nastavnih priprema. 	<ul style="list-style-type: none"> • Obuka nastavnika za kreiranje raznovrsnih materijala za nastavu i učenje. • Uspostavljanje sistema horizontalnog učenja među školama i širenje primera dobre prakse. 	V	V

Oblast: OSIGURANJE KVALITETA PREDUZETNIČKOG UČENJA				
	Preporuke koje je moguće ostvariti u narednih godinu dana	Dugoročne preporuke	OŠ	SŠ
O b u k a nastavnika	<p>a. Obučiti nastavnike prema predloženom modelu (videti dijagram u nastavku):</p> <ul style="list-style-type: none"> Iz postojećih kompetencija nastavnika izdvojiti one koje su potrebne nastavnicima za uspešno ostvarivanje svakog modela integracije i dopuniti ih onim koje se specifično odnose na preduzetničko učenje. Napraviti pregled postojećeg stanja i potreba – kom broju nastavnika je potrebna koja vrsta obuke. Ponuditi širokom broju autora i izvođača obuka da razviju programe obuka, odabрати najadekvatnije koje će biti akreditovane. Na preporuku Ministarstva dati prioritet ovim obukama u naredne tri godine. <p>b. Uključiti savetnike u školskim upravama i direktore škola u obuku za nastavnike kako bi bolje razumeli prirodu i opseg promena u nastavničkoj praksi koju iziskuje uvođenje preduzetničkog učenja.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Izmene u programima inicijalnog i kontinuiranog profesionalnog obrazovanja nastavnika ka nastavi orijentisanoj na ishode i kompetencije. 	√	√
Praćenje i evaluacija	<ul style="list-style-type: none"> Osmišljavanje i razvijanje sistema praćenja i evaluacije od strane svih relevantnih učesnika: obrazovnih vlasti, nastavnika, školske uprave, učenika, realizatora obuka, poslovne zajednice i lokalne zajednice. Kako evropski okvir za praćenje i evaluaciju preduzetničkog učenja preporučuje uključivanje indikatora preduzetničkog učenja i i oslanjanje na podatke dobijene u TALIS i PISA istraživanjima, potrebno je obezbediti učešće Srbije u pomenutim istraživanjima. istim. 	<ul style="list-style-type: none"> Kreiranje preporuka za unapređenje preduzetničkog učenja na osnovu rezultata praćenja i evaluacije. Redovno usaglašavanje sistema praćenja i evaluacije sa širim oblastima politike, kao što su obrazovne politike, ekonomske politike, razvojne strategije i strategije inovacijae. 	√	√

Ciklus obuka u formi dijagrama

Izvori

- Dinkić, M., Ognjenović K., Branković, A. (2011). *Učeničke zadruge i proširena delatnost škola u cilju povećanja kvaliteta obrazovanja i veće socijalne uključenosti školske dece u Republici Srbiji*. Beograd. Dostupno na: <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/03/Prosirena-delatnost-skola-Integralni-dokument.docx>
- Drucker, P. (1993). *Innovation and Entrepreneurship*. Dostupno na: <http://druckersociety.at/repository/scientific/Pearl.pdf>
- Drucker, P. (1964). *Managing for Results*. New York: Harper&Row Publishers Inc.
- Jones-Evans, D., Klofsten, M., Andwerson, E. & Pandya, D. (1999). Creating a bridge between university and industry in small European countries: the role of the Industrial Liaison Office. Dostupno na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/radm.1999.29.issue-1/issuetoc>
- EPRD (2014). Preduzetničko učenje u obrazovnim sistemima u BiH - faza II. Početni izvještaj.
- European Council. (2000). Lisbon European council 23 and 24 march 2000 presidency conclusions. Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- European Commission. (2003). Green Paper - Entrepreneurship in Europe. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52003DC0027>
- European Commission. (2013). Entrepreneurship 2020 Action plan - Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0795:FIN:EN:PDF>
- European Commission. (2012a). EURYDICE report *Entrepreneurship Education at School in Europe National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*. Dostupno na: <http://www.cedefop.europa.eu/en/news-and-press/news/eurydice-report-entrepreneurship-education-school-europe>
- European Commission. (2012b). Rethinking Education: Investing in skills for better socio-economic outcomes. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1389778594543&uri=CELEX:52012DC0669>
- European Commission. (2010). EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>
- European Council. (2009). Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training (ET 2020). Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:119:0002:0010:EN:PDF>
- European Commission. (2008). Communiqué of the European Ministers for vocational education and training, the European social partners and the European Commission, meeting in Bordeaux on 26 November 2008 to review the priorities and strategies of the Copenhagen process. Dostupno na: http://ec.europa.eu/education/policy/vocational-policy/doc/bordeaux_en.pdf
- European Commission. (2008). „Think Small First“ A „Small Business Act“ for Europe.

Dostupno na: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/small-business-act/index_en.htm

- European Commission. (2006). Communiqué of the European Ministers of Vocational Education and Training, the European Social partners and the European Commission, convened in Helsinki on 5 December 2006 to review the priorities and strategies of the Copenhagen Process. Dostupno na: http://ec.europa.eu/education/policy/vocational-policy/doc/helsinki_en.pdf
- European Commission. (2001). The concrete future objectives of education systems. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52001DC0059>
- European Training Foundation. (2015). Torino Process 2014: Serbia. Dostupno na: [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/45A40171227F354DC1257E4C003E8A0A/\\$file/TRP%202014%20Serbia_EN.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/45A40171227F354DC1257E4C003E8A0A/$file/TRP%202014%20Serbia_EN.pdf)
- European Commission. (2015). Entrepreneurship Education: A Road to success, E.C. 2015. Dostupno na: http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/newsroom/cf/itemdetail.cfm?item_id=8056&lang=en
- Evropska fondacija za obuku. (2013). Vizija razvoja veština do 2020. u Srbiji - radni nacrt.
- Kume A., Kume, V., Shahini, B. (2013). Entrepreneurial Characteristics amongst university students in Albania. Dostupno na: <http://eujournal.org/files/journals/1/articles/1144/submission/review/1144-3374-1-RV.pdf>
- Markov, S., Stanković, F. (2008). Univerzitetsko okruženje i preduzetničke težnje studenata, Monografija, Univerzitet i preduzetništvo, Novi Sad, str.73-113.
- Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije. (2005). Predlog koncept dokumenta Uvođenje preduzetništva u obrazovni sistem Srbije. Dostupno na: <http://www.vetserbia.edu.rs/Zbirka%20doc/Koncept%20uvodjenja%20preduzetnistva%20u%20obrazovni%20sistem.pdf>
- OECD (2014). Entrepreneurship at a Glance 2014, OECD Publishing. Dostupno na: http://dx.doi.org/10.1787/entrepreneur_aag-2014-en
- OECD (2013). Culture: The role of entrepreneurship education in Entrepreneurship at a Glance 2013. Dostupno na: http://dx.doi.org/10.1787/entrepreneur_aag-2013-25-en
- OECD (2012a). SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2012: Progress in the Implementation of the Small Business Act for Europe. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264178861-en>
- OECD (2012b). Progress in the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in the Western Balkans and Turkey. Dostupno na: [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/09680DD332A0B554C1257AA30029407C/\\$file/SMEWBalkansTurkey2012.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/09680DD332A0B554C1257AA30029407C/$file/SMEWBalkansTurkey2012.pdf)
- OECD (2012c). SME Policy Index: Monitoring the implementation of the small business act and the EDIF technical assistance component in the pre-accession region. Dostupno na: http://www.rcc.int/files/user/docs/8_SME%20Policy%20Index%202014%20Draft%20note.pdf

- OECD (2009). Progress in the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in the Western Balkans: 2009 SME Policy Index. Dostupno na: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/international/files/2009_charter_report_en.pdf
- Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja. (2012). Studija o stavovima mladih o preduzetništvu na teritoriji šumadijskog, pomoravskog, raškog i moravičkog okruga.
- SEECCEL (2011). Preduzetničko učenje - Pristup ključnim kompetencijama - ISCED nivo 2. Dostupno na: <http://www.seecel.hr/UserDocsImages/Documents/Documents%20Section/SEECCEL%20-%20Entrepreneurial%20Learning%20ISCED%20Level%202%20-%20RS.pdf>
- Shane, S., Vankataraman, S. (2000). The Promise of Entrepreneurship as a Field of
- Research, *Academy of Management Review*, 25, str. 217-226.
- Ševkušić S. i grupa autora. (2010). Preduzetničko učenje u gimnazijama. Dostupno na: http://www.uciteljtasu.edu.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=74:ako-preduzetnitvo-ii&catid=41:projekti&Itemid=59
- Vlada Crne Gore. (2014). Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje. Dostupno na: <http://nasme.me/wp-content/uploads/2014/10/STRATEGIJA-ZA-CJELOZIVOTNO-PREDUZETNICKO-UCENJE-RADNA-1.0.pdf>
- Vlada Republike Srbije. (2014). Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine. Dostupno na: http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/232115/nacionalna_strategija_za_mlade0101_cyr.zip
- Vlada Republike Srbije. (2013). Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013) . Dostupno na: <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakoni/obrazovanje-i-vaspitanje/759-zakon-o-osnovnom-obrazovanju-i-vaspitanju>
- Vlada Republike Srbije. (2013). Zakon o obrazovanju odraslih („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013). Dostupno na: http://mpn.gov.rs/images/content/prosveta/pravna_akta/doneseni_zakoni/zakon_o_obrazovanju_odraslih.pdf
- Vlada Republike Srbije. (2005). Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji („Službeni glasnik RS“, br. 55/05 i 71/05 - ispravka) . Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Strategija%20razvoja%20strucnog%20obrazovanja%20u%20Republici%20Srbiji.pdf>
- Vlada Republike Srbije. (2007). Nacionalna strategija za mlade („Službeni glasnik RS“, br. 55/05, 71/05-ispravka i 101/07) . Dostupno na: <http://www.mos.gov.rs/mladisuzakon/attachments/article/389/Nacionalna%20strategija%20za%20mlade-srb.pdf>
- Vlada Republike Srbije. (2013). Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS“, br. 72/2009, 52/2011 i 55/2013) . Dostupno na:
- <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakoni/obrazovanje-i-vaspitanje/504-zakon-o-osnovama-sistema-obrazovanja>
- Vlada Republike Srbije. (2010). Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju („Službeni glasnik RS“, broj 18/10). Dostupno na: <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakoni/obrazovanje-i-vaspitanje/507-zakon-o-predskolskom-vaspitanju-i-obrazovanju>

- Vlada Republike Srbije. (2013). Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013). Dostupno na: <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakoni/obrazovanje-i-vaspitanje/759-zakon-o-osnovnom-obrazovanju-i-vaspitanju>
- Vlada Republike Srbije. (2013). Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 55/2013). Dostupno na: <http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakoni/obrazovanje-i-vaspitanje/758-zakon-o-srednjem-obrazovanju-i-vaspitanju>
- Vlada Republike Srbije. (2012). Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine („Službeni glasnik RS“, broj 107/2012) . Dostupno na: <http://www.vtsnis.edu.rs/StrategijaObrazovanja.pdf>
- Zahra, S., Dess, G. (2001). Entrepreneurship as a Field of Research: Encouraging Dialogue and Debate, *The Academy of Management Review*, Vol. 26, No.1, 8-20.
- Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. (2013). Standardi opštih međupredmetih Kompetencija za kraj srednjeg obrazovanja. Dostupno na: http://www.ceo.edu.rs/images/stories/obrazovni_standardi/Opsti_standardi_postignuca/MEDJUPREDMETNE%20KOMPETENCIJE.pdf

Ostali izvori

- Business innovation Programmes. Dostupno na: www.bips.rs
- Centar za preduzetničko učenje Jugoistočne Evrope. Dostupno na: www.seecel.hr
- Dostignuća mladih, Junior Achievement Serbia. Dostupno na: www.ja-serbia.org
- Fond za razvoj Republike Srbije. Dostupno na: www.fondzarazvoj.gov.rs
- Garancijski fond AP Vojvodine. Dostupno na: www.garfondapv.org.rs
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Dostupno na: www.mpn.gov.rs
- Ministarstvo omladine i sporta. Dostupno na: www.mos.gov.rs
- Ministarstvo privrede: www.privreda.gov.rs
- Nacionalna agencija za regionalni razvoj: www.regionalnirazvoj.gov.rs
- Nacionalna služba za zapošljavanje. Dostupno na: www.nsz.gov.rs
- Osnovna škola „Učitelj Tasa“. Dostupno na: www.uciteljtasa.edu.rs
- Osnovna škola „Veselin Masleša“. Dostupno na: www.osveselinmaslesa.edu.rs
- Privredna komora Srbije: www.pks.rs
- Preduzetništvo i tehnologija. Dostupno na: www.startit.rs
- Privredna komora Srbije. Dostupno na: www.pks.rs

- Republička agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništvo: www.rars-msp.rs
- Unija poslodavaca Srbija: www.poslodavci.rs